

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 17 (16965)

2005 чылдың
ФЕВРАЛЬ 17,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Чазак Отчедун чугаалажып тур

ТОДАРГАЙ САНАЛДАРЫН КИИРГЕН

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчеду-биле танышкан республиканың массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының хуралы найысылалдың Парлалга бажыңыга февраль 15-те болуп эрткен.

Тыва Республиканың Парлалга бажыңы талазы-биле агентилелдин директорунун оралакчызы В.И. Глуценков бо талазы-биле илеткелди кылган. Тыва Республиканың Чазаның отчеттуг чылда кол күженишкннерин иштики регионалдыг продуктуну көвүдөдиринче, инвестиция политиказын боттандырарынче, республика бюджетиниң бодунуң орулгаларын өстүреринче, чоннуң амыдыралынын деңгелин бедидеринче, хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш корум-чурумну быжыглаарынче угландырган ол чугаалаан. Республика, кожууннар аразынын солуннарынын, сеткүүлдериниң редакцияларынын материал-техниктиг баазаларын быжыглаары-биле «2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне парлалгазынын массалыг информация чепсектерин хөгжүдери» деп тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган. Журналистер Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылынын, Кызылдың тургустунганының 90 чылынын байырлалдарын белеткээр болгаш эрттирер хемчеглерни парлалгага чырыдарына идепкейлиг киришкенин, оларның эң эки ажылдарын шаңнаанын хуралга демдеглээн.

тодаргай саналдарын кириген. Чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган дээштиг хемчеглерни алырын эң чугула деп

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдин директору О.Б. Оюн (оң талазында) биле оң оралакчызы В.И. Глуценков.

ол санааш, дузалал ажыл-агыйын, ылаңгыя хуу чоннуң дачаларын хөгжүдөрдө чүнү кылза чогуурун чугаалаан. «Тувинская правда» солуннуң харысалгалыг секретары В.Л. Маслов республиканың чуртталга болгаш коммунал-ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылынын шынарын экижидеринче, малдың баш санын өстүреринче, оларның продуктуларын, ылаңгыя сүт аймаандан кылган чемнерни хөйү-биле чонга садарынче Чазак кичээнгей салырын саналдаан. Мал оору-биле деми-

селди республикада ам-даа кошкак чорудуп турарын «Улуг-Хем» сеткүүлдүн кол редактору Ч.Ч. Куулар чугаалааш, чоннуң амыдыралына, малдың баш санын өстүреринге улуг когаралды чедирип келген оорлар-биле эң-не шыңгыи демиселди моон соңгаар Чазак, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар дээштиг чорудары чугула

ажылдың бирээзи дээрзин айтыкан. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин дооскан чамдык аныяктар ажыл чок болуп турар, оларны дооскан эртеминин аайы-биле ажылга тургузар хемчеглерни алырын саналдаан. «Тувинская правда» солуннуң килдис редактору В.А.Бузыкаев сөс алгаш, мергемжилдиг журналист кадрлар хергелеттинип турар, оларны белеткээр дугайында хөй чылдар дургузунда чугаалажып келген,ындыг-даа болза түңнели чок, ам олче сагыш салыр үе келгенин чугаалаан.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелдин директору О.Б. Оюн республиканың массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларынын моон соңгаар кылып чорудар ажылдарынын дугайында хуралга чуве чугаалаан.

Республиканың массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары ТР-ниң Чазаның 2004 чылда кылып чоруткан ажылынга «Чүгээр» деп үнелелди берген.

Бистиң корр.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургантаалыңар

Таныштырып эгелээн

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун республиканың кожууннарынын, хоорайларынын чонунга, күш-ажылчы коллективтеринге таныштырып тайылбырлаары-биле Тыва Республиканың Чазак Аппарадынын харысалгалыг ажылдакчыларындан, ямыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларындан тургустунган ажылчын бөлүктөр дүүн чорупкан. Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлдө сайыды Г.Ф. Балакинага удурткан бөлүк Би-Хем кожуунга чеде бергеш, Туран хоорайның болгаш өске-даа черлериниң күш-ажылчы коллективтеринге Чазак Отчедун таныштырган. Бо ажыл республикага февраль 19-ка чедир уламчылаар.

ХБАБ 60 чылдаан

Республиканың Хамааты байдалдар актыларының бижидилгезиниң албаны бо хүннерде тургустунганындан бээр 60 чыл болуп турар.

ТР-ниң ХБАБ-тың саннары-биле алырга, эрткен чылда республикага ниитизи-биле 6232 бичи чаштар, 1585 өг-бүлелер немешкен. Бо саннарны мурнуку чылдарга деңгээр болза, бичи чаштарның төрүттүнери чылдан чылче өзүлдегил турар. А бадыланышкан улустун саны 2004 чылда мурнуку чылдардан эвээжей берген. Ол эрткен 2004 чыл саарзык чыл болганы-биле (февраль ай 29 хонуктуг) холбашкан деп ук албан чериниң ажылдакчылары санап турар.

Кижиниң амыдыралына онза чугула херектиг бо албан чериниң килдистери кожуун бүрүзүнде ажылдап турар. Бо шугумга хөй чылдарның дургузунда ажылдап, чонунга бараан болуп чоруур ажылдакчылар хөй. Оларның аразындан ТР-ниң ХБАБ албанының даргазы Н.К. Монгальбии, Каа-Хем кожууннуң ХБАБ килдизинге хөй чылдарның дургузунда хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже ажылдап келген хоочун ажылдакчы Л.В.Кабель эрткен чылда РФ-тиң Юстиция ямызынын медальдары-биле шаңнаткан.

«Ят-Ха» Кызылда

Делегейниң аңгы-аңгы чурттарында хөгжүмчүлөр болгаш аныяк-өскен аразына билдингир апарган «Ят-Ха» бөлүү дүүн, февраль 16-да, найысылалда «Ай-даш» кафезинге концерттин бараалгаткан.

Эрткен вектиң 60 чылдарындан бээр тывылган рок хевирниң латино-американ ритмнери биле шаандагы үндезин аялгаларның холушкаандан үнген хөгжүмчүлөр концертти тыва аныяктар улуг сонуургал-биле көргөн. Бөлүк 3 кижиден тургустунган, оң удуртукчузу Альберт Кувээзин. Оон аңгыда бөлүктө Москвадан Е.Петачов болгаш Лондондан С.Теодоре киржип турар. «Ят-Ха» этно-рок бөлүү улаштыр Москва, Санкт-Петербург, Ханты-Мансийск хоорайларга болгаш Прибалтика чурттарына концерттерин көргүзөр. А март айда оларның пластинказы үнер.

Ачы-дуза марафону

Февраль 18-те Тываның хөгжүм-шин театрына ачы-дуза марафону болур. Марафону берге байдалга таварышкан солдаттар болгаш шериг албаныларның иелеринге дузалаарынын фондузун ажыдар сорулга-биле «Россиянын солдаттар иелериниң комитединиң» регионалдыг салбыры эрттирер.

Хөөмейжиниң чырык адынга

Улустуң хөөмейжизи, делегейниң тергин хомусчузу деп аттың эдилекчизи Геннадий Чаштың чырык адынга тураскааткан концерт февраль 25-те Шагаан-Арыг хоорайга болур.

Улустуң хөөмейжизи Геннадий Түлүшевич чораан болза, таптыг-ла 45 харлаар турган. Концертке Аяс Данзырын, Софья Кара-оол, Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер, Конгар-оол Ондар болгаш республиканың өске-даа билдингир артистери киржир.

Бистиң корр.

Интернеттен медээлер

ажылдарының 80 хуузу доозулган.

Ам оң ханаларын гипсокартон-биле шывары, электри деригелерин, вентиляцияны, бизнесзалдарны кылыры арткан. Тыва Республиканың капитал тудуг эргелелиниң дыңнатканын езугаар алырга, аэровокзалды бо чылдың ийги кварталында ажылгалга кириер.

Мерген ОНДАР.
ХООЙЛУ
КУУСЕЛДЕЗИНИҢ
ХЫНАЛДАЗЫ
«Чаңгыс демниг Россия» партиязының Кызыл хоорайның тус чер салбыры план

езугаар рейдилерни чорудуп тургаш, чиигелделиг эмнер алыр хамаатылары эмнер-биле хандырып турарында четпестерни илереткен.

«РОСТА» хааглыг акционер ниитилели Тываны эмнер-биле хандырып тендер садыглаашкына ойнап алган хирезинде, бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг эвес күүседип турарын илереткен. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының хоорай салбыры бир ай бурунгаар чонга чиигелделер бээр дугайында федералдыг хоойлунуң күүселдизин хынаар бөлүктү тургускан. Альберт ХОМУШКУ.

ТЫВА КИРЖИП ТУРАР

Инновацияның болгаш инвестицияның V Бүгү-делегей Москва салонунга киржири-биле Москваже Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак баштаан Тыва Республиканың делегациязы чорупкан.

Россияда эң-не улуг эртем-техниктиг делгелге хемчеглерин эртем-техниктиг адырга инвестицияны хаара тудар болгаш Россияның регионнарының болгаш даштыкы чурттарның инновация продуктуларының бүдүрүкчүлери база хергелекчилери-биле бот-боттарына ажыктыг харылзааларны тургузар со-

рулга-биле чылдың-на эрттирип турар. Салоннуң эрттирип турары конкурстарында, ярмаркаларында Тываның организацияларының белеткээни инновация төлөвилелдерин кириген.

Леонид НАТПИТ-ООЛ. Кызылда Чаа Өөредилге Чери

Москваның экономика, статистика болгаш информатика күрүне университетиниң төлээ чери Кызылда ажытылган.

Оң удуртукчунуң чугаазы-биле алырга, Москваның бо университетиниң тыва студентилери шылгалдаларны маңаа хуусаа бетинде дужаап, үш чыл дургу-

зунда экономика талазы-биле дээди эртемни чедип ап болур. Россия Федерациязының өөредилге ямызының дээди өөредилге черлериниң аразына чоруткан шинчилелин езугаар алырга, бо университет бодунуң асураанын, ажыл-чорудулгазынын талазы-биле Россияда Москваның Ломоносов аттыг күрүне университетиниң, Бауманның технология институтунун, Санкт-Петербуртуң дээди өөредилге черлериниң соонда алдыгы черде туруп турар.

АЭРОВОКЗАЛ
АЖЫГЛАЛГА КИРЕР
Кызыл хоорайда тудуп турар аэровокзалдың тудуг-монтаж

Бо хүннерде Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылда кылып чоруттунган ажылдарының дугайында чыл бүрүнүнң Отчедун республикада делгем хөй-ниити кичээнге гейлиг таныжып, сайгарып, үнелелин берип турар.

Тываның ажыл-агыйының бүгү адырларының кол сорулгазы — республиканың чонунуң амыдырал-чуртталгазының байдалын бедидери, кижилерниң күш-шыдалының, омак-сергек чоруунуң чогуур деңгелин хандырары.

Бо бүгүде күш-культура болгаш спорт адыры кол черлерниң бирээзин ээлеп турары чугаажок. Ооң удурткучуларының, ажилдакчыларының, хөй-ниитичи активиниң идепкейлиг ажил-чорудулгазы дээрже — чонунуң, ылангыя өзүп орар салгалдың быжыг кадыкшылы, уре-түнелдиг ажил-агыйы, бурунгаар сайзыралче угланган чүктүлү.

2004 чылда Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт адырының ажил-чорудулгазы чогуур деңгелге хандыртылган. Чурттакчы чонунуң ортузунга күш-культураны нептередиринин,

Амгы үеде республикада 176 спорт залдары бар. Оларның 5-ин 2004 чылда ажылдалга кирип, чогуур эт-херексел-биле хандырып, күш-культура, кадыкшыдылга ажилдарының чаа хевирлерин шингээдири-биле методиктиг дузаны көргүскен. Ооң түнелинде шупту ажилдап турар спорт залдарын чаңгыс удаа 10500 ажыг кижилер ажылга болур кылдыр тургускан. Ниитизи-биле ТР-ниң Спорт яамызы республиканың 15 кожуннарын 552 муң рубльдиң спортчу эт-херекселдери-биле хандырган.

Бо программаның күүселдезиниң түнелинде күш-культура болгаш спорт-биле доктаамал хаара туттунган кижилерниң саны, ылангыя уругларны, элээдилерниң база аныктарының аразында 42 муң чедип турар, өскээр чугаалаарга, республиканың бүгү чурт-

Чазак Отчедун чугаалажып тур

ниң Чазааның доктаалын езугаар, Тываның Күш-культура болгаш спорт яамызы республикага 10 улуг спортчу байырлалдарны август айда эрттирген, ол дээрже эр, херээжен шыдыраачыларның маргылдаазы; аът чарыжы болгаш аът дериниң база аът мункучузунуң национал хевиниң конкурсу; «Күштүг кижилер-2004» деп хөй мергелдиг маргылдаазы; ча адары; аныяк болгаш улуг мөгелер аразына хүреш турнири; мотокросс; чартык болгаш узун марафон маңнаарының чарыжы; ол ышкаш Тос-Булак деп черге Новосибирск хоорайның аэрокулунуң кежигүннериниң «АэроШоу» деп үлгерлиг оюнну дээрже көргүскен. Бо спортчу мөөрейлерниң үезинде байырлалдарга чыгып келген муң-муң көрүкчүлерниң мурнунга бодунуң мергежилин 1500 ажыг спортчулар бараалгатканнар.

Бо-ла доктаал езугаар октябрь айда спорттун национал хевирлериниң Бүгү-Россия чергелиг фестивалын эрттирген. Бо

гылдаалары» деп фестиваль болуп эрткен, аңаа республиканың 10 ажыг кожуннарындан база хоорайларындан 5-7 класстарны сургуулдары киришкеннер. Бо турнирниң тиелекчизи — Кызылдың №3 школазының командазы Бүгү-Россияның финал оюннарына киришкен.

Тываның чонунуң эң ынак болгаш күзениң спорт хевирин — тыва хүреш. Бо талазы-биле эрткен чылын «Тыва Республикада национал хүрештин 2004-2006 чылдарда сайзыралы» деп программаның күүселдези эгелээ. Ону шингээдири-биле 800 муң рубль көрдүнген турган. Ол акаша-хөреңгиниң дузазы-биле Спорт яамызының чанында уругларның хүреш спорт школазын ажыдып, ооң тренер башкыларына акаш-шалыңгыг ажилдаары-биле таарымчалыг байдалды тургускан. Амгы үеде хүреш спорт хевиринде 5850 кижилер доктаамал хаара туттунган, а аңаа киржиринге күзүлдиглерниң саны чылдан чылче өзүп турар.

Доктааткан календарлык план езугаар 2004 чылда ТР-ниң Күш-

Күрүнениң конкурс комиссиязының составын өскерттир дугайында ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» 2005 чылдың январь 20-де № 7 Чарлыында дүүштүр күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразында өскерилгелер-биле холбаштыр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Күрүнениң конкурс комиссиязының дугайында» 2002 чылдың октябрь 30-де № 183 Чарлыында дараазында өскерилгелерни кириер:

а) Чарлыктың капсырылгазында Күрүнениң конкурс комиссиязының составында дараазында ады кирген кижилерни үндүрүп кааптар:

В.И. Лавриненкону — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы;

Л.В. Никифорованы — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайдыының бирги оралакчызы;

Л.Ш. Ондарны — Тыва Республиканың кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге албан черлериниң сайыды;

С.Н. Сапованы — Тыва Республиканың экономика сайыды;

Л.С. Эрдыниеваны — Тыва Республиканың кадык камгала сайдыының хүлээлгезин күүседип турар;

А.А. Язевти — Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайдыының хүлээлгезин күүседип турар;

б) Күрүнне конкурсузунуң комиссиязының составынче дараазында кижилерни кириер:

В.И. Лавриненкону — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды;

А.А. Язевти — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцелярия удурткучузуң оралакчызы — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Күрүнне-эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги;

Г.Ф. Балакинаны — Тыва Республиканың экономика хөгжүлдө сайыды;

П.А. Морозовту — Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды;

Б.К. Күдеректи — Тыва Республиканың кадык камгала сайыды.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2005 чылдың февраль 14. № 128.

КҮШ-КУЛЬТУРА, СПОРТ — КАДЫКШЫЛ

кадыкшылды быжыглаарының, спортту сайзырадырының талазы-биле идепкейлиг ажылды республиканың девискээринде 17 кожун болгаш 2 хоорай чергелиг спорт комитеттери, оларның ажилдакчылары чедишкенин чорудуп келген.

ТР-ниң Күш-культура, спорт сайзыралының болгаш аныктар политиказының яамызының эргелелинде туруп турар Олимпийжи белеткелдин төвүнде дээди спортчу мергелдиндиң школазы, олимпий курлавырының училищези, уругларның спорт школазы болгаш уругларның аът-спорт школазы хаара туттунган. Ол ышкаш ТР-ниң Чазааның доктаалы езугаар 2004 чылда национал хүрештин спорт школазын база ажыткан.

Оон аңгыда ТР-ниң Өөредилге яамызының, профессионалдыг өөредилге Департаментиниң боттарының эргелелинде спортчу албан черлери база бар, ол дээрже республиканың олимпий курлавырының спорт школазы, «Россияның аныяк назыны» деп спортчу болгаш күш-культура организациязы, ол ышкаш ТР-ниң Иштики херектер яамызында «Динамо» деп күш-культура ниитилели ажилдап турар. Бо спорт албан черлери шуптузу четчи дериг-херекселдиг спортчу залдарлыг болгаш шөлдерлиг.

2004 чылда 10 муң чурттакчы чон-биле ажилдаар кадрларның саны 34 кижилер чедип турган (нормативи 26 кижилер), а күш-культура болгаш спорттун дээди эртемниң башкылары-биле хандырылганың деңгели 28 хуу болган. Ол-ла чылын ТР-ниң Өөредилге яамызы, Сибирьниң Күш-культура болгаш спорт академиязы база Красноярскниң педагогика университети-биле чоруткан кады ажилдакчыга түнелде Тываның ниити-ортумак болгаш уругларның спорт школаларының 105 күш-культура башкылары база тренерлери бодунуң мергежилин чогуур курстарга бедиткеннер.

2004 чылда «ТР-ниң уругларны, элээдилерни болгаш аныктарның 2005 чылга чедир күш-культура кижизидилгезин болгаш кадыкшыдылгазы» деп тускай республика программанын езугаар көрдүнген саң-хөөнү спортчу албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаарынче угландырган.

такчы чонунуң 13,5 хуузу бооп турар (деңгээрге: Россия Федерациязының бо-ла көргүзүү — 9,5%).

База бир чугула тускай программа — «2002-2004 чылдарда Тыва Республиканың кол спортчуларының Афини хоорайга (Греция) болур XXVIII Олимпий оюннарына белеткели».

Бо программа езугаар 2002 чылда ук белеткеге 300 муң, 2003 чылда — 500 муң, 2004 чылда база-ла чартык миллион рубльди шингээди алган. Ол дээрже тыва кол спортчуларны сөөлгү үениң негелделеринге дүүшкен эң чаа спортчу эт-херексел, аш-чем, идик-хеп-биле хандырганы, ол ышкаш орук чарыгалдары дээш өске-даа чогуур чугула ажил-чорудулгаларны шингээткендир.

Оон аңгыда 2003 чылда Елена Достай болгаш ооң тренери Евгений Тутатчиков РФ-тиң Президентизиниң стипендиязын ап турганнар. 2004 чылда оларның-биле чергелештир шак-ла ындыг стипендияны хостуг хүрешке Лариса Ооржакка база ооң тренери Виктор Достайга төлөп турган (бир стипендияның ай бүрүзүнде түнү — 15 муң рубль).

2004 чылда Тыва Республиканың Чазаа делегей, Европа, Россия болгаш өске-даа делегей чергелиг маргылдааларга чедишкенин киржи, бедик көргүзүлгелерни чедип ап турар спортчуларже кичээнгеин доктаамал тудуп келген: чыл дургузунда 1-ден 3 чедир чаагайжыткан квартиралар-биле, 17 спортчулар халас аш-чем-биле, 5 кижилер спорт инфраструктурунуң акаша-шалыңгы-биле хандыртканнар.

Эрткен чылдар дургузунда ук программа бодунуң уре-түнелдин, ажыктын көргүскен. Ынчангаш мындыг программаны 2005-2008 чылдарда чедишкенин шингээди алгыры чугула, чүге дээрже Пекин хоорайга (Кыдат) 2008 чылда болур XXIX Олимпий оюннарына Тывадан дөрт спортчунуң (ча адары, эр болгаш херээжен улустун ортузунга хостуг хүреш) киржирин өөренип көрүп турар.

2004 чыл Тываның Россияның составына киргенинден бээр 60 чылын база Кызыл хоорайны үндезилээнинден бээр 90 чылын байырлалдыг демдээ бооп эрткен. РФ-тиң Президентизиниң чогуур Чарлыында үндезилсэн ТР-

езулуг спортчу мөөрей болган байырлалга Тываның кожасы регионнардан 113 спортчу киришкен. Фестивальды бедик деңгелге организастан эрттиргениге 212 муң рубльди Күш-культураның болгаш спорттун федералдыг агентилелиниң бюджетинден, а 60 муң рубльди Тываның бюджетинден үндүрген.

Эрткен байырлалдарга белеткелдер үезинде федералдыг бюджеттен И.Ярыгин аттыг спорт комплекзиниң болгаш «Хүреш» стадионунуң септелгезинче 2 млн. рубль түнүг акаша-хөреңгини шилчиткен. Оон аңгыда, «Херел» спорт залының болгаш ооң административтиг бажынының капитал септелгезин чорудуп, девискээрин чаартып, чаагайжыдылга ажилдарын чоруткан.

2004 чылда спорттун яныз-бүрү хевирлериниң чаңыл болган маргылдааларын эрттиргени уламчылаан, ол дээрже хостуг хүрешке «Азияның төвү» турнири, хол бөмбүүне республиканың школачылар болгаш эр, херээжен командалар аразында ТР-ниң бирги Президентизиниң кубогу дээш турнирлер; ча адарының, шыдыраа болгаш стол теннисиниң маргылдаалары; хол бөмбүүнүн хоочуннарының, баскетболдун, бут бөмбүүнүн база өрүглүг мячтиниң турнирлери.

2004 отчеттуг чылда ТР-ниң Күш-культура, спорт сайзыралының болгаш аныктар политиказының яамызының ажил-чорудулгазының бир кол угланышкыны — өзүп орар салгалды күш-культура болгаш спортче хаара тударының айтырылары.

Бо талазы-биле 2004 чылда «Зарница» деп школачыларның шеригжиткен патриотчу оюнун эгидип, катап организастан эрттирген. Ол ышкаш «Хөглүг старттар», «Авам, ачам, мен — спортчу өг-бүлө» деп чаштарны киржилгези-биле болгулаан оюннар. 2004 чылда Тываның уругларының бирги спортчу фестивалын база эрттирген. Ооң яныз-бүрү спортчу турнирлеринге 800 ажыг чаштар киришкеннер. Ылангыя солун болгаш келир үези бүзүрелдиг маргылдаа — бичин мөгелер аразында болган хүреш турнири.

Чайгы үеде ТР-ниң Өөредилге яамызының уругларны олимпий курлавыр спортчу школазының «Юность» деп спорттун болгаш кадыкшыдылганын лагериниң баазына «Президентиниң мар-

культура, спорт сайзыралының болгаш аныктар политиказының яамызы Тыва Республиканың Чазааның, кожуннарының чагырга черлериниң, спорт хевирлериниң Федерацияларының идепкейлиг киржилгези-биле 87 яныз-бүрү спортчу болгаш массалыг күш-культура ажилдары чоруткан, оларның киржикчилериниң саны 25 муң кижилер четкен.

2004 чылда Тываның шыырак дээш спортчулары делегей, Европа, Россия, Сибирьниң федералдыг округунуң чемпионаттарына база бирги чер дээш маргылдааларына, Бүгү-Россия болгаш делегей чергелиг турнирлерге чедишкенин кирдишкеннер, олар ниитизи-биле 186 яныз-бүрү үнелелдин медальдарын чаалап алганнар.

Оларның аразында делегей чергелиг 5 медальдар: 1-ги чер (алдын медаль) — профессионалдыг бокска делегей кубогунуң эдилекчизи Саян Санчат; кикбоксингге 3-кү чер (хүлөр медаль) — Спартак Лопсанай; дыңнаары кошкак спортчуларның дзюдо хүрешке делегей чемпионатында хүлөр медальдары Джени Чамьян, Эртине Оюн, Чечек-оол Дүвендей чаалап алганнар.

Европа чергелиг 6 медаль: 1-ги чер (команда аайы-биле), ол ышкаш хууда 3-кү чер — ча адарына Елена Достай; 1-ги черлер: сумо хүрежинге — Аяс Монгуш; аныктар аразында хостуг хүрешке — Лариса Ооржак болгаш Аяс Делгер-оол; кикбоксинг — Эрес Сарыглар.

Россияның бирги чери дээш маргылдааларга база чемпионаттарына тыва спортчулар 82 медальды, яныз-бүрү Бүгү-делегей, Бүгү-Россия турнирлеринге 36 медальды, Сибирь федералдыг округтун маргылдааларына 57 медальды чаалап алганнар.

2004 чылда бедик спортчу чедишкени дээш база Тывага массалыг күш-культураны болгаш спортту нептередиринге, сайзырадырына улуг үлүг-хуузу киригени дээш тергииннер орден, медальдарга, Хүндүлүг бижиктерге болгаш демдектерге, өртектиг шаңналдарга төлөптиг болганнар. Ук шаңналдары 2004 чылдың төнчүзүнде болуп эрткен «Аныяк элита-2004» деп спортчу мөөрей үезинде байырлалдыг байдалга тывыскалаан.

Вячеслав КАРА-ТОННУГ, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору.

Хүннүң эң чутула айтырыгларыңга
хамаарыштыр саналдар, бодалдар

СОҢГУКЧУЛАРЫҢАР УТПАЙН КӨРҮҢЕРЕМ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары “2005 чылда Тыва Республиканың бюджетиниң дугайында” ТР-ниң Чазаның кириген Хоойлу төлөвилелин хүлээп албайн, дедир эгиткениниң дугайында февраль 10-да үнген №15 “Шын” солундан номчудум. Ол-ла солунда ТР-ниң Чазак Даргазының Бүрүн эргелиг төлээзи, ТР-ниң Чазак Даргазының Күрүнэ-эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги А.Язевтиң Хоойлужудулга палатазының депутаттарыга кыйгырынын, экономиктиг хөгжүлдө сайыды Г.Ф.Балакиняны чугаазын, саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Р.С.Баянның илеткелин номчуп таныштым.

Бодум саң-хөө органнарыңга үр чылдарда ажылдап чораш, хүндүлүг дыштанылгаче үнген болгаш бюджет деп чогул чүл ол дээрзин эки билир мен. Хоойлу езугаар бюджетти Хоойлужудулга палатазының сайгары чөптүг айтырыг-дыр. Ынчалза-даа кажан бюджетти ажылдап кылып турда, орта Хоойлужудулга палатазының депутаттары киришкен бе? Чайын бир солунга Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.Оюн Чазак Багыңынче кылаштал турар депутаттары шут көрбөстөй бээр кижидеби деп бижи каанын база номчудум.

База бир кайгамчык чүве, Хоойлужудулга палатазының Бюджет, саң-хөө, үндүрүг болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитет даргазынга К.А.Бичелдейни соңгуурун дугайында саналды палатаның Даргазы В.М.Оюн кириген болду. Каадыр-оол Алексеевич дыл эртемдени кижидеби дээрзин Тывада билбес кижидеби чок, ол саң-хөө, үндүрүг, банк-биле холбашкан комитетти канчап удуртуп шыдаарыл? Таптыг көөр болза, депутаттарың аразында ол комитетти удуртуп шыдаас кижидеби чок эвес, бар. Бети дээрже, экономика эртемнериниң кандидаты, үр чылдарда республиканың Хереглекчилер эвилелин удуртуп келген арга-дуржулгалыг Х.Д.Монгуш безин бар-дыр.

Бо айтырыг талазы-биле бодунуң туружун депутат В.С.Орус-оол шын бадыткаан деп билдим. Езулуг соңгукчуларның эрге-ажыы дээш туржуп чоруур депутат ындыг болур ужурлуг.

Р.С.Баянның илеткелинде “Тыва

Республиканың 2005 чылда республика бюджетиниң дугайында” Хоойлу төлөвилелин Хоойлужудулга палатазының 10 комитетинге 11 катап сайгарып чугаалажып турда, ол-ла комитеттерниң шупту хуралдарыңга К.А.Бичелдей олуржуп, эң-не хөй айтырыгларны салып турганын база солунда бижээн болду. Бо кижидеби бодаарга, палатаның Даргазы В.М.Оюн Хоойлужудулга палатазының Бюджет, саң-хөө, үндүрүг болгаш банк ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитет даргазынга К.А.Бичелдейни бодула олуртуп каан хире билдинип келир-дир.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак “Тыва Республиканың 2005 чылда республика бюджетиниң дугайында” Хоойлу төлөвилелинге хамаарыштыр февраль 8-те үнген №14 “Шын” солунга интервью бергеш, аңаа хамаарыштыр долу тайылбыры берген чорду. Ол бюджетти камгалаар дээш саң-хөө сайыды Р.С.Баян ынчан ай-айы-биле Москвага чурттап турган болгай. Дотацияда турар республика федералдыг ямыларның мурнунга ынчаар ажылдаас болза, бистиң республиканың бюджетиде нарыыдап болур. Чазак ол хире улуг ажылды кылып алгаш, ону бадыладыры-биле кирип келирге, депутаттар боттарының эргезин ажылдап, дедир “октап” турары чажынчыгдыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң республикада политиктиг турум эвес байдалды Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары тургузар деп турар ышкаш. Силерни чон соңгуп каан болгай, а силер чонунгарга удур ажылдап тур силер. Силер деп сөстү мында үш удаа ажыллааным чылдагааны — бир талазында, силерни хүндүлээним демдээ ол, ийи талазында, соңгукчулар мурнунга харысалганар утпаңар. Бир эвес бюджетти бадылавайн, ыңай-бээр “октап” туруп бээр болзуңарза, силерни соңгуп каан соңгукчуларның шалың акшазы-даа өспөс, чингелделиг хамаатыларга төлөвилер-даа болдунмас, тудуг-суур туруп алыр дээрзин эки билир силер. Ооң артында чаш ажы-төл, кырган-диден, инвалид хөй чон чурттап чоруур дээрзин утпайн көрүңер.

Мария Хомушку,
күш-ажылдың хоочуну.

Көдээ ишчилер, оларның хостуг дыштанылгасы

НОМЧУКЧУЛАРЫ ХӨЙ

Барыын-Хемчик кожунуң Салим Сүрүң-оол аттыг төп библиотеказы шагдан бээр-ле доктаамал солун хемчеглерни эрттирип келгенин билир мен. Директор Римма Маадыр-ооловна Күжүгет кожунда “Хемчиктин сылдызы” солунуң редакциясы база “Мажалык” чогаал каттыжышкыны-биле демнежи, дугуржуп тургаш, кожун чергелиг номчулгаче конференцияларын, ужуражылгаларын, чогаал хуннерин бо коллектив эрттирип өөрнөнгөн. Кайы-бир байырлыг хуннерге, Тываның сураглыг кижилеринге тураскааткан мөөрейлерни, номнар делгелгезин организастап турарлар. Чоокта аңаа четкеш, библиотеказыңга ажылдакчылары-биле ужуражып, ажыл-агыйы чугааны кылдым.

Чурт-шинчилел килдизиниң эргелекчизи Валентина Кучанмаевна Куулар.

Юбилейлиг чылда Барыын-Хемчиктин библиотекарлары мурнунда салган сорулгалары күүседип шыдаан. Материал-техниктиг баазасы кошак-даа болза, кызымаккай күш-ажылы-биле, боттарының холдары-биле кылып тургаш, номчукчуларның чагыларын күүседип, оларның сонуургал, хүндүткелин чаалап турарлар болду. Библиотекада амгы шагның компьютерлери хамаанчок, бижик кагар машина безин чок. А бижири, санаар ужуруг ажылдар, долдур документилер та чеже чүве. Техниктиг дериг-херекселдер чогуңдан ол бүгү ажылдакчыларның хөй ушагын чип турары чугаажок.

Ном хандырылгасы-биле улуг хомудалдар чок, ынчалза-даа чаа литература чедишпес. Ылаңгыя юридиктиг, педагогтуг, психологтуг билгилер талазы-биле литература ховар. Телевирлиг ачы-дузазындан кирген акша-төгерииниң хире-шаа-биле номнарны садып ап турар, Сорос фондузундан база номнарны алган. Библиотеканың

номнары эргижирээн. Ынчангаш реставрация төвүн ажыдар сорулгалыг. 200 муң рубльдиң номнарын септээри планнаттынган. Ол талазы-биле ТР-ниң Культура болгаш национал политика ямызы дуза кадарын азаан.

Номчукчуларның библиотечаларже хүннүң-не келиринге солун-сеткүүлдер улуг рольду ойнап турары билдингир. Ынчангаш библиотека чылдың-на чагыдылгаче кичээңгейни углап келген. 2004 чылда 46 муң рубльдиң чагыдылганы кылган. А бо чаа үнген 2005 чылда чагыдылганы 35 муң рубльге чагыткан. Бир дугаар чагыдар солунувус “Шын” солун деп библиотечалар чоргаарал-биле чугаалап турду. Ол өөрүнчүг болбас аргажок.

Чоннуң хостуг үезин ажылдап, кандыг-кандыг солун хемчеглер эрттиргенин сонугурап айтырдим.

Шынап-ла, аас журналдарыңдан эгелээш, кылган чүүлдер-ле хөй болду. А.А.Даржайының 60 харлаанынга тураскааткан “Үш ыдык” деп лирика кежээзи, “Өлчей-кежим — аалымда” деп темалыг кежээ, шүлүкчү А.Бегзин-оолдуң чогадыкчы ажыл-амыдыралыңга тураскааткан “төгерик стол”, болгаш Тываның 60, Кызылдың 90 харлаанынга тураскааткан лекция, беседаларны номчукчулар сонугураан.

Кожунуң сумуларында төп библиотечаның филиалдары база солун хемчеглерни эрттирилгезин. Эрги-Барлыкка С.Сүрүң-оолдуң

80 харлаанынга тураскаадып, ооң “Ынакшыл-дыр” деп номунга номчулгаче конференциясы, “Азия төвүнде республика” аас журналы (Аяңгаты), “Республика хүнү” деп беседа (Хөндөлөң), “Сактыышкын кежээзи” (Дөң-Терезин) дээр ышкаш хемчеглерге хөй кижилер киржил сонугураан.

Эки көргүзүлгелериг, мурнакчы коллективтерниң удурткучлары Галина Сатовна Ооржак, Соңгукчу Лопсановна Саая, Саида Бодагандаевна Күжүгет, Людмила Калдаровна Донгак, Валентина Кучанмаевна Куулар оларга коллегалары чоргаарларың, чону хүндүлээр. Оларның хөй чылдарда үрө-түнелдиг ажылдап келгениниң ачызында номчукчуларның саны чылдан чылче өзүп турар, а чамдыктары 20-30 чыл доктаамал номчукчузу, бижикчизи болуп турар. Төп библиотечаның методизи, дуржулгалыг ажылдакчы Наталья Ивановна Куулар 25 чыл библиотечаларда ажылдап турар. Эвилең-ээлдек аажы-чаңы-биле барыын-хемчикчилерниң хүндүткелин ол шагда-ла чаалап алган. Эң-не шыырак номчукчуларын библиотечалар улуг хүндүткелин биле адады. Ол дээрже хоочуннар: Херел Бадыевич Ооржак, Кызыл-оол Базыр-оолович Кинсан, Валерий Комбевич Саая, Хүрен-оол Чанзанович Оюн, Биче-кыс Севзэновна Иргит, Ооржак Чарык-Каракровна Салчак, Иван Павлович Кызылчак, Зоя Сарыг-ооловна Канзай, Любовь Маңнай-ооловна

Директор Римма Маадыр-ооловна Күжүгет.

Ооржак болгаш өскелер-даа-дыр.

Чоннуң сагыш-сеткилин “эмнеп” чоруур библиотечаларга чаа чылда ажыл-ишчи чедишкенин, аас-кежикти, кадыкшылды күзеп каалы.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭНГЕ БЕРДИНГЕН

“Күзээниң тывар” деп, өгбелерниң чечен чугаазы кайын чазар: Хандагайты ортумак школазын чаа дооскан хып дээр чалы назынныг, ынчалза-даа бурунгаар көрүштүг аныяк кыс Алина бодунуң шагдаа ажылдакчызы болур дээр күзелди чедип алыр дээш, Новосибирск хоорайда ССРЭ-ниң Иштики херектер ямызының ортумак школазынче өөренип кирген.

Кыс уруг хамаанчок, оолдарның безин чилчии үстүп, ырмасы сынып турган, шеригжиткен тускай өөрөдөлгө черинге өөренири берге болбайн канчаар. Ындыг-даа болза Алина Чечек-ооловна Куулар бергелерге торулбайн, эш-өөрү-биле демниг, эп-найыралдыг болуп, өөрөдөлгенин шупту тала-ларыңга чоорту шылгарап келген. Ооң сактып чугаалаары дег, баштайгы чылында эң улуг бергедээшкини эртер, ооң кадында ук

өөрөдөлгө чериниң чурумунуң негелдеси дыка шыңгыы — кыс кижиге чингелделер чок программа шупту улуска дөмей. Күзелдин күжү, быжыг тура-соруктуң тевин бергелерни ажып эртип, тиилеп чораан.

Ону дооскаш, А.Ч. Куулар төрүн Тывазыңга тускай эртемниг, дипломнуг аныяк специалист — иштики херектерниң аныяк лейтенантызы бооп эеп чанып келген. Авазының, эш-өөрүнүң, дөргүл

төрөдүн ону чылыг-чымчак уткуп алганын бо хүнге чедир чуртталганың чырык сактыышкыны-нарының бирээзи кылдыр сактып, камнап чоруур. 1991 чылда Кызыл хоорайның ИХК-ниң Экономикатиг кем-херек үлгедишкенин биле демисежир салбырның оперативтиг ажылдакчызы бооп ол ажылдай берген. Хүн бүрүдө хоорайның экономиказының сайзыралы янзы-бүрү адырлары болганда, ооң хөгжүлдезин, өнчү-хөрөгизин, акша-мөңгүнүн канчаар чоруп турарын хайгааралга алган, оларның өскээр хажыдыышкынын тодарадыр харысалгалыг ажылга бедик билгил, быжыг тура-сорук херек болбайн канчаар. Экономикатиг самчыгдалдарны илередиң, шынны тыварыңга аныяк ажылдакчыга ам-даа бо талазы-биле юридиктиг эртемниң билгилерин хандыр шиңгээдиң алыры чугула дээрзин

Алимаа Чечек-ооловна ооң хүн бүрүдө чорудуп турар ажыл-чорудулгасы билиндирип келген. Ынчангаш бистиң маадыривыс Красноярск хоорайда ИХЯ-ның Чөөн Сибириниң юридиктиг институтун 1996 чылда бот-өөредилгө биле чедишкенин дооскан.

Ооң соонда Алимаа Чечек-ооловнаның арга-дуржулгасы өзүп бедээн. Ооң кады ажылдап турар эштери аңаа улуг бүзүрөл,

Милицияның тергиини

идегел-биле көөр, хүндүлээр апарган. Бодунуң хүлээнген ижинге харысалгалыг, негелделиг аныяк херээжен шагдаа ажылдакчызы чылдан чылче хөй-ле херектерни истеп тодарадып, эчизинге чедирип келген.

“Эки кылган ажыл — элөп читпес алдар” деп тыва улустуң чугаалаары дег, Алимаа Чечек-ооловна Кууларга РФ-тиң болгаш ТР-ниң

ИХЯ-ның мурнундан “Шылгараңгай күш-ажылы дээш” деп медальды болгаш херек демдектерин тывыскан. Ооң-биле чергелештир эрге-дужаалы улгадып, криминалдыг шагдаа чериниң экономикатиг кем-херек үлгедишкенин биле демисежир 3-кү килдистин даргазы А.Ч. Куулар ам подполковник эргелиг апарган. Шынап-ла, “кижи болуру чажыңдан” дээр ышкаш, аныяк үезинден тура, салган сорулгазыңга ээ болуп, мурнунга таварышкан бергелерни төлөпти-биле ажып эртип келген. Ынчангаш Тываның база бир алдарлыг кызыңга ооң чымыштыг ажылыңга моон-даа соңгаар чедишкенин болуруң, дыңзыг холун кошкаш кылбайн, ам-даа ажылдап, чонунга бараан болуруң күзээр-дир мен.

Кара-оол ХОВАЛЫГ,
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системасында болгаш структуразында өскерилгелер болганын холбаштыр хоойлу-дүрүмнү сагыыр, корум-чурумну болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың кады чорудар ажылдарының айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 3 чүүлүн удуртулга болдургаш, **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелин тургузар болгаш ооң составын бадылаар (кошкан).
2. Тыва Республиканың Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дугайында Дүрүмнү бадылаар (кошкан).
3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2005 чылдың февраль 3-те № 120 Чарлы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң СОСТАВЫ

1. **Шериг-оол Дизижикович Ооржак** — ТР-ниң Чазааның Даргазы, Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы.
2. **Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак** — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы (дугурушканын езугаар).
3. **Виктор Иванович Чернышев** — Тыва Республика талазы-биле кол федералдыг инспектор (дугурушканын езугаар).
4. **Сергей Петрович Аренин** — ТР-ниң иштики херектер сайыды (дугурушканын езугаар).
5. **Рамиз Чабанович Алмазов** — Россияның Шүүгү яамызының ТР-де шийткелдер күүседир эргелелиниң начальниги (дугурушканын езугаар).
6. **Галина Федоровна Балакина** — Тыва Республиканың экономиктиг хөгжүлдө сайыды.
7. **Сергей Алексеевич Барыбин** — Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый сайыды.
8. **Эрес-оол Донгакович Байыр-оол** — РФ-тиң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальниги (дугурушканын езугаар).
9. **Радислав Санаевич Баян** — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды.
10. **Александр Владимирович Брокерт** — Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезиниң күүседикчизи.
11. **Анатолий Иванович Верзак** — «Тываэнерго» ААН-ниң чингине директору.
12. **Игорь Юрьевич Грейсеров** — Кызыл хоорай мэриниң оралакчызы (дугурушканын езугаар).
13. **Николай Ооржакович Данзы** — Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый сайыдының оралакчызы.
14. **Альберт Монгушевич Делег** — Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый сайыдының бири оралакчызы.
15. **Дмитрий Калчанович Донгак** — Кызыл хоорайның мэри (дугурушканын езугаар).
16. **Степан Монгушевич Достай** — Тыва Республиканың Ветеринария болгаш фитосанитарлыг хайгаарал албанының удуртукчузу.
17. **Саган-оол Кызыл-оолович Долгар** — Тыва Республиканың бойдус ажылгала сайыды.
18. **Олег Сергеевич Доржу** — РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республика талазы-биле Бойдус курлавырлар, долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелиниң даргазы (дугурушканын езугаар).
19. **Артур Сайзович Дирчин** — РФ-тиң федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар, Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазының

Ооржакты Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретарына томуйлаар.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанынга Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелин тургузар дугайында 2003 чылдың февраль 7-де № 241 болгаш «Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң составына өскерилгелер кирир дугайында» 2004 чылдың январь 13-те № 19 Чарлыктарын күш чок болган деп санаар.

5. Бо доктаал ону парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың февраль 3, № 120.

оралакчызы (дугурушканын езугаар).
20. **Валентин Иванович Ендан** — Тыва республиканың арага продукциязынга монополия хандырар албанының удуртукчузу.
21. **Сергей Николаевич Зубатенко** — Россияның наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни садып-саарарына контроль талазы-биле федералдыг албанының ТР талазы-биле эргелелиниң начальниги (дугурушканын езугаар).
22. **Шолбан Валерьевич Кара-оол** — Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар.
23. **Борис Кожуун-оолович Күдерек** — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды.
24. **Виктор Иванович Лавриненко** — Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды.
25. **Хонук-оол Доржуевич Монгуш** — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (дугурушканын езугаар).
26. **Николай Мыйтын-оолович Монгуш** — Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан, өрт айылындан камгалаар ажил-чорудулганы хандырар агентилелдин директору.
27. **Петр Александрович Морозов** — Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды.
28. **Дандар-оолович Ооржак** — Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу, Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары.
29. **Любовь Маадыр-ооловна Ооржак** — хереклекчилерниң эргелери болгаш кижиниң чаагы чоруун камгалаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң удуртукчузу (дугурушканын езугаар).
30. **Валерий Окпан-оолович Ооржак** — Тыва Республиканың үлетпүр сайыды.
31. **Валерий Тан-оолович Сандан** — «Тывахарылзааинформ» ФКУБ-туң чингине директору (дугурушканын езугаар).
32. **Александр Борисович Свинцов** — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды.
33. **Алексей Александрович Сиднев** — Россияның федералдыг Айыыл чок чорук албанының ТР талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң начальниги (дугурушканын езугаар).
34. **Сергей Васильевич Тарулин** — Тыва Республиканың шериг комиссары (дугурушканын езугаар).
35. **Борис Константинович Цой** — Тыва Каайлының начальниги (дугурушканын езугаар).
36. **Чечек Херел-ооловна Шапошникова** Тываның стандартизация, метрология болгаш сертификация төвүнүн директору (дугурушканын езугаар).
37. **Биче-оол Сундуевич Шырап** —

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң Секретариатының удуртукчузу.

38. **Даваа-Самбуу Бээжинович Яндак** — Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузу.

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 3-те № 120 доктаалы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлели (моон ыңай Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлели дээн) болза Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектиси болур Тыва Республиканың кады чорудары Россия Федерациязының Конституциязының 72 чүүлүнде айтылган, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар, хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун, Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоналарының чурумун хандырар айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының шийтпирлерин белеткээрин боттандырар, сүмө бээр болгаш таарыштырар орган болур.

2. Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелин Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы тургузар.

3. Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажил-чорудулгазының эрге-хоойлу үндезини болза Россия Федерациязының Конституциязы, Тыва Республиканың Конституциязы, федералдыг хоойлулар, айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының делегей керээри, Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыктары болгаш айтышкыны, Россия Федерациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң сүмелери, а ол ышкаш бо Дүрүм болур.

II. Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кол сорулгалары болгаш эргелери

4. Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кол сорулгалары болза: амгы күштүг хоойлуларга, а ол ышкаш Тыва Республиканың субъектилерииниң хоойлужудулга инициативаларына экспертизаларны организастаары болгаш оларның түңнелдерин чугаалажып көөрү, чогуур саналдарны тус чериниң хоойлужудулга (төлээлге) болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарына кирири;

айыыл чок чорук айтырыгларына хамаарышкан хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөрү, оларга түңнелдерни белеткээри, оларның Россия Федерациязының Конституциязына, Тыва Республиканың Конституциязына, федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканың хоойлуларына дүгжүп турарын контрольдаары база оларны күүседир;

Тыва Республиканың эрге-ажыктарына хамаарышкан айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының сүмелерин белеткээри;

онза байдалдарны болдурбас талазы-биле оперативтиг шийтпирлерни белеткээри, айыыл-халаптарга, аарыгларга удур хемчеглерни ажилдап кылыры база таарыштырары, оларның уржуктарын чайладыры;

Тыва Республиканың азы чамдык кожуннарның девискээрлеринге онза байдалдарны кирир, хуусаазын узадыр азы солуур дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының саналдарын белеткээри;

Айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле хүлээп алган шийтпирлерни боттандырарда база оларның ажыктыын үнелээрде күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын таарыштырар талазы-биле саналдарны ажилдап кылыры;

Тыва Республикада муниципалдыг милиция органнарының хөгжүлдө айтырыгларын чугаалажып көөрү, оларның ажил-чорудулгазына контроль тургузары;

Тыва Республиканың девискээринде

чурттап турар хамаатыларның, национал эвээш санныг чоннарның эргелерин болгаш хосталгаларының байдалын көөрү;

Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоназының чурумун сагып база сайзыраңгайжыдып турарының айтырыгларын чугаалажып көөрү;

экологтук айыыл чок болурунун айтырыгларын көөрү, Тыва Республикага долгандыр хүрээлелди камгалаарының республика программазын ажилдап кылыры болгаш ону күүседип турарына контроль чорудары;

республика чонунун кадыын камгалаар айтырыгларын чугаалажып көөрү;

уругларның хайгаарал чок, тояр, диленир, арагалаар болгаш наркоманияга хандыыр чоруктарын хайгаарап анализтээри, назы четпээн уруглар херектериниң талазы-биле комиссияларның, багай чүүлдер-биле демисел чорудуп турар өске-даа комиссияларның ажил-чорудулгазының ажыктыг болурун бедидер, назы четпээн уругларның болгаш социал камгалал негеттинип турар хамаатыларның четкилерин хөгжүдөр хемчеглерни ажилдап кылыры;

айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының норма эрге-хоойлу актыларының төлевилелдерин ажилдап кылыры, оларны күүседирин боттандырары;

айыыл чок чорукту быжыглаар айтырыглар талазы-биле федералдыг деңгелге хемчеглер хүлээп алыры негеттинип турар саналдарны Россия Федерациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле белеткээри болгаш кирири.

III. Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң составы болгаш ону тургузарының чуруму

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннерин Тыва Республиканың Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретарының (моон ыңай Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары дээн) кирип келгенин езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазы томуйлаар.

IV. Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажылының чуруму

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажылын Тыва Республиканың Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы — Тыва Республиканың Чазааның Даргазы (моон ыңай Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы дээн) удуртур.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралын планга дүүштүр, доктаамал үндезинге эрттирер, ук планын Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы бадылаар. Эргежок чугула апарган таварылгада Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ээлчег чок хуралын эрттирер болур.

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарының хүн айтырыын болгаш оларны чугаалажып көөрүнүн чурумун Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретарының кирип келгенин езугаар Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы тодардыр.

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарын Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы башкарып эрттирер.

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннери-биле ажылчын хуралдарны эрттирер.

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннери Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарының ажылына ыяап-ла киржир.

Хөй-ниитиниң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүнүнүн бүрүн эргелерин

Айыыл чок чорук Чөвүлелинге өске албан-дужаалдыг кижилер төлзөөлөп болбас.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелинин шийтпирлерин ооң хуралынга Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелинин кежигүннери, бир эвес хуралга Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелинин кежигүннеринин үштүн ийден эвээш эвес кези киришкен болза, хөй нуруузу барымдаалап хүлээп-алыр болгаш Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелинин даргазы бадылаан соонда күштүг бооп эгелээр.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң чугула айтырыглар талазы-биле шийтпирлерин Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктары, Тыва Республиканың Чазак доктаалдары, өске-даа протокол шийтпирлери-биле тургузар.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарында Тыва Республиканың Чазак Даргазының кириер Чарлыктарының төлөвилелдерин Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомстволар аразының комиссияларының хуралдарында баш удур чугаалажыр. Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннери шийтпирлер хүлээп алырда дең эргелиг болур.

Республика кожууннарының болгаш хоорайларының девискээрлеринге айыыл чок чорукту хандырап айтырыгларны чугаалажып көөр үеде Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажылынга Тыва Республиканың муниципалдыг эрге-чагырга удурткучуларын чөвүлээр эргелиг кириштир-тир болур.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң чугаалажып турар айтырыгның утка-байдалындан хамаарылга чокка бодунуң хуралдарында консультация бээр болгаш өске-даа кижилерни кириштир-тир болур.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарын Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары организаастаар болгаш ооң шийтпирлер төлөвилелдерин белеткээр хандырап.

V. Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретарының бүрүн эргелери

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретарын ооң албан-дужаалында Тыва Республиканың Чазак Даргазы томуулар болгаш ажылындан хостаар.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын хандырап.

Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары:

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга республикада айыыл чок чорук айтырыгларын, кем-херек үүлгедишкени-биле демисел, кызыгаар чоогунга кады ажыл-дажылга талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органның ажылын дыңнадыр;

Тыва Республикада кем-херек үүлгедишкени-биле демиселдиң байдалында хамаарышкан медээ-аналитика долчулалын Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелинге кириер болгаш түңээр;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажыл-планнарын белеткээр, Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарының хүн айтырыын тургузар;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомстволар аразының комиссияларының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарына эргежок чугула материалдарны белеткээр ажылын таарыштырап;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шийтпирлер төлөвилелдерин белеткээр;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың айыыл чок чорук хандырап талазы-биле политика концепциязын болгаш республикага айыыл чок чорук байдалының болгаш айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында (парламентизинге) чыл санында кириер Айыткалыга саналдарны ажылдап кылгаш, кириер организаастаар;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шийтпирлерин болгаш норма эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин бадыладыры-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кириер;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шийтпирлерин күүседип турарында контрольду боттандырап, республиканың айыыл чок чорук хандырап талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның ажылын хынаар;

онза байдалдарга холбаштыр айыыл чок чорук хандырап жүрүшкени ажыл-чорудулгазын таарыштырап талазы-биле саналды Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелинге кириер;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының даалгазын езугаар ооң айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле эрге-жагырларын күрүнэ эрге-чагырганың федералдыг органнынга, Россия Федерациясының субъектилеринин күрүнэ эрге-чагырга органнынга камгалаар;

Тыва Республикага айыыл чок чорукту хандырап талазы-биле эрге-хүлээлгени дааскан, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының удурткучуларын шаңнап-мактаар азы харысалга онаар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазак Даргазынга болгаш Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелинге кириер;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссияларын тургузар азы дүжүрер дугайында саналды Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелинге кириер;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссияларының эрге-хүлээлгелеринге, оларның составында болгаш албан-дужаалдарына хамаарышкан саналдарны Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кириер;

Республикада Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссияларының ажыл-чорудулгазын организаастаар болгаш таарыштырап;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының даалгазын езугаар Тыва Республикага күрүнэ албан-дужаалдарына сүмелзэн кандидатуралар дугайында медээни кириер;

Айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле республикада кожууннарының болгаш хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнының база күүсекчи эрге-чагырганың өске органнының шийтпирлер төлөвилелдеринге экспертизаларны организаастаар, оларны Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралдарына чугаалажып көөрү-биле кириер, түңнелин үндүрер;

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң болгаш ооң аппаратаының ажыл-чорудулгазын боттандырап эргежок чугула медээлерни, документтерни, материалдарны күүсекчи эрге-чагырга органнында болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнында, албан, организаастаар, албан-дужаалдыг кижилерден негээр;

шинчилел, эксперт ажылдарын күүседиринге күрүнениң болгаш аңаа хамаарышпас организаастаар, албан черлерин болгаш аңгы-аңгы эртемденнерни, а о ышкаш чамдык эксперттерни хаара тудар; кижини, ниитиледин болгаш күрүнениң айыыл чок чорук хандырап айтырыглар талазы-биле Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хүлээп алган шийтпирлерин чон ортузунга тайылбырлаар;

бодунуң бүрүн эргелерин боттандырап-биле Хөй-ниитинин айыыл чок чорук Чөвүлелиниң аппаратын дамчыштыр айтырышканын үндүрер.

Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң Тыва Республиканың Чазак аппаратаының салбырлары-биле, күүсекчи эрге-чагырга органнының болгаш республика кожууннарының база хоорайларының муниципалдыг эрге-чагырга органнының удурткучулары-биле функционалдыг болгаш девискээр ассоциациялары база каттыжышкыны-биле, күш-ажылчы коллективтер болгаш сайгарлыкчы бөлүктер төлээлери, политиктиг партиялар, хөй-ниити болгаш шажын-чүдүлгө каттыжышкыны-биле сырый кады ажылдажылганы чорудар.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретары Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын хандырап, хүлээп алган шийтпирлерни күүседир дээш харысалгалы болур.

VI. Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссиясы

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң бодунуң ажыл-чорудулгазының кол сорулгаларында болгаш угланышкынына дүүштүр ведомство аразының комиссиясын тургузар.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссиялары болза Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кол ажылчы органы болур. Олар боттарының сорулгаларында

хамаарыштыр функционалдыг болгаш девискээр аайы-биле, доктаамал болгаш түр үндезинин тургустунуп болур.

Ведомство аразының комиссияларын тургузар азы дүжүрер дугайында айтырыгларны Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кириер келгенин езугаар Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң даргазы шийтпирлээр.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының доктаамал ажылдар комиссиялары кижиниң, ниитиледин болгаш республиканың айыыл чок чорук хандырап талазы-биле политикаың кол угланышкынына Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң саналдарын болгаш сүмелерин белеткээр, тускай сорулгалыг программаларны болгаш Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шийтпирлерин күүседир талазы-биле республика кожууннарының, хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнының болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органнының ажыл-чорудулгазын таарыштырап дугаалаар.

Онза байдалдарны болдурбас болгаш оларның уржуктарын чайладыр, республикага турму байдалды болгаш корумчурумну хандырап аңгы айтырыгларны шийтпирлээр эргежок чугула апарган таварылгада саналдар ажылдап кылыры-биле ведомстволар аразының түр комиссиясын тургузуп болур.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомстволар аразының комиссиясының дугайында Дүрүмү ол комиссияларның даргаларын, оларның албан-дужаал составын Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретарының кириер келгенин езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазы бадылаар.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссияларының хуралдарын кварталда бирден эвээш эвес катап эрттирер. Эргежок чугула апарган таварылгада ээлчег чок хуралдарны эрттир-тир болур.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ведомство аразының комиссияларының ажыл-чорудулгазының медээ-аналитиктиг болгаш организаастаар-техниктиг хандырылганы күүсекчи эрге-чагырга органны боттандырап, ол комиссияларның ажылында киржир, а о ышкаш Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң аппараты хандырап.

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң доктаамал болгаш түр ажылдар ведомство аразының комиссиялары Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң аппараты-биле сырый харылзаалыг ажылдаар.

VII. Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын хандырап

Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитинин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретариаты хандырап.

Эргелелдин ажыл-чорудулгазы

ДЕМИСЕЛДИ ИДЕПКЕЙЖИТКЕН

Амгы үениң база бир улуг хамчы – наркоманияның, ооң коргунчуг салдарының дугайында солун-сеткүүлге, радио-телевидениеге хөйү-биле чырыдып, ооң-биле демиселди чорударының чугулазының дугайында үргүлчү чугаалап турар.

Бо аарыг болгаш хоойлудүрүмге, корум-чурумга удур бизнес хүнден хунче дыка хөй кижилерни бодунче хаара тыртып, чурттуң экономикага адырынга база улуг каражаны чедирип турарын бил-тир бис.

Тывада, өске чурттарга бо-даарга, кокаин, героин дээр чижектиг аар наркотиктерниң саарылгазы болгаш ажыгалы улуг нептеревээр-даа болза, конопладан марихуана, гашиш, анаша деп наркотиктер кылып, ону садып-саарып чорук бар дээрзи чажыт эвес.

РФ-тиң наркотиктиг болгаш психотроптуг бүдүмелдер саарылгазын хынаар Федералдыг албан чериниң ТР-де эргелели тургустунгандан бээр чаа-ла ийи

чыл болуп турза-даа, ол бодунуң ажыл-чорудулгазының кол угланышкынынарында илередеп ап шыдапкан болгаш бо талазы-биле чогумчалыг түңнелдерни алып дээр шалыпкын ажылдап турар. Эргелел мооң мурнунда чүгле үүрмек садыгжыларны тудуп турган болза, ам оларны таварыштыр оон улуг наркотиктер садыгжыларын болгаш дажыглакчыларын, ол ышкаш бо бизнести акшаландырып турар кижилерни тудар талазы-биле ажылды күштелдирип эгелээр.

2004 чылдың ноябрь 26-да Тываның девискээринге наркомания бизнес организаастап, элзэн үр үйштинде наркотиктерни боттары кылып, кижилерден чик өртек-биле алгаш, оларны болбаазы-

раткаш, соңгаар хоорайларга садып турган бир улуг бөлүк туттурган. Оперативтиг хемчеглерни алган соонда, ол бөлүктен 72 кг марихуананы хавырған. Ол хоранның өрттээ, республикада «наркотиктерниң» хемчээли-биле алырга, 155 муң рубль болган,

Эргелел мооң мурнунда чүгле үүрмек садыгжыларны тудуп турган болза, ам оларны таварыштыр оон улуг наркотиктер садыгжыларын болгаш дажыглакчыларын, ол ышкаш бо бизнести акшаландырып турар кижилерни тудар талазы-биле ажылды күштелдирип эгелээр.

а соңгаар хоорайларда өртектер-биле – оон үш-дөрт катап аар. Туттурганнарның бирээзи – Чечен Республика чурттуг, мооң мурнунда чангыс эвес удаа шийттирип чоран, өске-даа аар херектерге карзыттырып турар кижилер болган. Наркотиктерге өзүп орап салгалдык сундуруп бар чыдары хомуданчыг болбайн канчаар.

Ынчангаш эргелел республиканың эрге-чагыргазы болгаш корум-чурум камгалаар органны-биле профилактика ажылдарын чорудар саналдарны кириер, олардан деткимчени ап турар. ТР-ниң Чазак наркотиктер-биле демиселди күштелдирип хемчеглерни тускай доктаалды хүлээп алгаш, кожуун, хоорай болгаш суму чагыргаларына ону боттандыраарын дааскан. Республиканың яамылары, албан черлери, ведом-

стволары болгаш хөй-ниити организаастаары-биле демнешкеш, эргелел чурттакчы чон-биле ужуражыгаларны эрттирип, тайылбыр болгаш профилактика ажылдарын чорударын идепкейжидип эгелээр. Түңнелинде элзэн хөй гектарга үнген конопляны узуткаан, янзы-бүрү профилактиктиг хемчеглерни, акцияларны, тускай операцияларны чоруткан. Бо

ажылдар ам-даа уламчылап турар.

Наркомания кем-херек үүлгедир организаастыг бөлүктөрүн улуг орулга кириер алып ажыл-чорудулгазы болганда, боттарын «Сибириниң наркоманнары» деп санаар кем-херек үүлгедикчилери Тываның чонун анашаны, марихуананы, гашишти белеткээр болгаш садар кылдыр чаңчыктырып алганы билдир-тир. Оларындыг арга-биле чонну мөлчүп, республиканың сайзыралында база бир шаптарынының тыылдырып турарлар. Ындыглар-биле демиселдин тактиказын сайзыраткаш, кыска үе дургузунда элзэн каш каналдарны дуглаан.

Ооң-биле чергелештир эргелел чурттакчы чоннуң наркотиктер кылырын шыңгызы-биле хайгаарарын, наркотиктер саарылгазы-биле демиселге массалыг информация чепсектерин идепкейлиг кириштирерин, профилактиктиг ажылдарга янзы-бүрү организаастаары болгаш каттыжышкынынары хаара тударын планнап алган.

Бистиң корр.

Көдээ ажил-агый, чер болгаш

ӨНЧҮ КИЛДИЗИНИҢ ПОЧТАЗЫНДАН

ЧӨПТҮГ АЖЫГЛАЛЫН ЧЕДИП АЛЫР

Чер курлавырлары болгаш чер ажыглалының ТР-де күрүне комитети Тыва Республикада Шимчeves өнчүнүң чер кадастрының федералдыг агентилели (даргазы Х.Б.Куулар) кылдыр эде адаттынып тургустунган.

Ооң-биле холбаштыр ук эргелелдин ажилдакчылары чаа ажил-чорудулгазында немелделер, эрге-хүлээлгелеринин дугайында тайылбыр ажылын кожуннарда салбырларда чорудуп эгелээ. Эргелелдин ажилының кол сорулгаларына күрүнениң чер кадастры болгаш чер талазы-биле күрүне эмгелелин ажил-херек кырынга боттандырып чорудары; бүгү хевириниң черлеринин камгалалының ажилын чер талазы-биле хоойлуга дүүштүр контроль-хыналдага тургузары; чер тургузуунун талазы-биле ажилды организаастаар болгаш чорудары; черни чөптүг ажыглаларының талазы-биле федералдыг болгаш тус черниң хоойлуларына дүүштүр черге хамаарылганы таарыштырары, чер реформазын чорудары болгаш оон-даа өске айтырылгар хамааржыр.

Тыва Республикада Шимчeves өнчүнүң чер кадастрының федералдыг агентилелиниң эрткен 2004 чылда кылган ажилының түннели-биле алырга, 1789 хыналдаларны 578,2 муң га девискээрге чоруткан. Ооң түннелинде чер талазы-

биле хоойлуну хажыткан 722 таварылга илерээн, оларның 250-ин албан черлери, 458-ин хууда хамаатылар, 14-үн албан-дужаал эдилээн кижилер хажыткан.

Бо талазы-биле багай эвес ажилды Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл кожуннар болгаш Кызыл хоорайда чер комитеттери чоруткан. Кызыл хоорайга чер хоойлузун хажытканы дээш 33 процентколу долдурган. Администра-тивтиг хемчеглерни 11 албан черлеринин удуртукчуларына, 22 хамаатыларга онааган. Торгаалды 114,7 муң рубльге онаагаш, ооң 70,7 муңун төлеткен. Кызыл хоорайның суд черлерин таварыштыр 60 муң рубльди 2003 чылдагы торгаалдан төлеткен.

Черге хамаарыштыр 131,8 муң га черге 671 хажыдышкынарны тодараткаш, ооң 93 хуузуна чогуур хемчегни алган. Чер-девискээрин ажыглавайн турары дээш чүгле Кызыл хоорайга 212 сагындырыгы сад болгаш гараж нитилелдеринге, 12 хууда ажил-агыйларга кылган.

Чер ажыглалының хоойлузун

колдуунда чер алган дугайында тускай документ чок кижилер (29,6%) азы алган черлерин ажыглавайн турар улус (50,7%), ол ышкаш черни бүдүрүлгө богу-биле үредеп турарлар (10%) хажыдып турар.

2004 чылда республиканың 60 муң га тарылга шөлү ажыглалга кирбээн. Хөй тарылга шөлдерин Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Улуг-Хем, Каа-Хем болгаш Кызыл кожуннар өй-шаанда чагайжытпайн турар. 2005 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, 2364,75 га чер үрелген. Ол саннарны 2003 чылга деңгээрге, 113,3 га шөл немешкен болуп турар. Черниң беримчелиг чоруун кудуладып, оң кара хөрзүнүң үредеп турар организацияларга колдуунда алдын тывыш артельдери хамааржыр. Олар эрткен чылын 231,4 га черни үрегдээн-даа болза, 204,4 га черни дескилээн, чагайжыдылганы 266,5 га черге чоруткан. Ажыглалдан үнген 6 чер участоктарын (нитти шөлү 5,6 га) Балгазынын ОТСЭ-2 акт езугаар хүлээткен. "Тыва даг-дүгү" комбинат 38,72 га шөлге чагайжыдылганы чоруткан.

Калзан ДОНГАК,
ТР-де Шимчeves өнчүнүң чер кадастрының федералдыг агентилелиниң специализи.

АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРЫП БОЛУР

Амгы үеде кандыг-даа мал кезин ол-бо черлерден келген сайгарлыкчыларга аргажок эвээш өртөккө садыптар ужурга таваржып турар бис.

Шыырак ирттин, хойнуң кежи 10 рубль азы чаңгыс хлеб өртээ болур-дур. Ооң орнунга ол алгыларны кыргааш, чүң ээргеш, чылыг уктар аргыыр болза, та каш ук болур. Алгы-кешти идээлээш, эттээш, чылыг хөрөктээштер-даа даарап болгай. Ийи хар ажып турар молдурга кезин садарга, дөңгүп-ле 40 рубль болурга хомуданчыг.

Мурнуку чылдарда көдээ чон-нуң бүдүргөн продукциязын, алгы-кеш, дүк, этт болгаш өске-даа чиг этти тускай пунктуларга хүлээп ап турган болза, ам ындыг чүве чок. Алгы-кеш, хөм эттээр фабрикалар, бүдүрүлгелер турар чүве болза, мал-маган азырап турар чонга таарымчалыг байдалдарның бирээзи ол болур.

ТАР үезинде хой чуурунга эрежок чугула бөдүүн кара саваны Кызылга бүдүрүп турганын улуг назылыг кижилер ам-даа сактып чугаалажыр. Ол ышкаш чоокка чедир кылын, чылыг, быжыг кидис идиктерни кылып садып турганын чон утпаан. Ам мырыңай тууйбуну безин сонгаартан сөөртүп тур бис. Ол-бо черлерде тууйбу бүдүрүп бригадалар, бөлүктөр тургустуна бергеш-ле, шуудап шыдавайн ара турупкан болур. Бодалыже олар ында-мында удурттур черлерден деткимче албаан ийикле, азы акша-төгерики талазы-биле бергедээшкиннерге таваржы бергеннери чугаажок.

Мен бичии шаамда Алдан-Маадырның арат-чону кыжын шанактангаш, тарааны Хорум-Даг

чоогунда кара суг күжү-биле ажылдаар дээрбеге тырттырып, оон эки шынарлыг далганын ап турган. Ол далганын саржага быжырыптарга, кедергей-ле амдангыч чорааны кай. Ол ышкаш Суг-Аксы биле Ак-Даш суурларның аразында Артаа-Тей чоогунга кара сугларга тараа тыртар дээрбе турган чадавас. Ол черни чон амдыгаа чедир Дээрбе-Арыи деп адап турары таварылга эвес.

Кыштын кандыг-даа соогунда доңмас, "ыжи-бузу" бургурткайнып чыдар кара сугларның күжүн чөптүү-биле ажыглаар болзувуса, чарыгдал-даа, шүүдел-даа, материалдар-даа шоолуг хереклеттинмес-тир ийин. Чонга чугула херек бирги херекелелдин бараан-нарын бүдүрер талазы-биле айтырыгы черле тус-тус черлерниң удуртукчулары кичээнгейге ап, ажил-ишти башкарарынче үе негеп келген деп бодаар мен.

МАЛ АЗЫРААРЫ — БАЙ-ТОДУГ ЧУРТТАЛГА-ДЫР

— Хөй ажы-төлдүг кижиге меңээ мал-маган тудары кончуг ажыктыг-дыр. Эдин-даа чиир, сүдүн-даа ижер, алгы-кежинден идик-хеп даарап кедер, артыкшылдыын садыптар. Ажы-төл өөредиринге улуг дөгүм база болур. Мал азыраары дээрбе-ле бай-тодуг чуртталга, акша-төгерики-тир — деп, Владимир Чүлдүмович Ооржак чугаалаар.

— Ол боду — Сүт-Хөл кожуннуң өрт камгалал черинин төлептиг хайгааракчызы. Ооң кожалары Семен Бай-Кара, Владимир Даваа база бода болгаш шээр малды чылдың кандыг-даа үелеринде малдап, амыдырал дээш чүткүлдүүн көргүзүп чоруур. Суг-Аксы сумузулда мал азыраарына сонуургалдыг кижилер кайы хөй. Ындыг-даа болза сумузуунуң девискээринде мал-маган одарладыр черлер чедишпес, оозу таарымча чок. Арты талазын Ак-Хем, мурнуу талазын буурул Хемчик кызып чыдар. Мал

одарладырының кайы-даа талаларын тараа шөлдери шыпкан. "Ынчалзажок мал азырап турар улустуң саны чыл санында немежип турар" — деп, Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы Кирил Санчьевич Ооржак чугаалаар. Ол боду база суму чагыргазының оралкыч даргазы Е.Б.Ондар олар чонунга үлегер-чижээн көргүзүп, коданында эвээш эвес малды азырап олураар. Оон ыңай шаңналмакталдыг арат малчыннар Валерий Кертик-оол огу, Екатерина Шини-Байыровна Ондарлар бо чылын өдээнде малының анай,

хураганын чүс хуу камгалап алып сорулганы салгаш, эрестиг ажилдап турарын чугаалап болур.

Мал-маганын чурттакчылар чүгле бода, шээр малдарны азыраары-биле кызыгаарланмайн, чылгы, хаван, дагаа аймаан база азырап турары өөрүнчүг. Сумунуң чурттакчылары малын оочур, ээлчез езугаар ээ-харысгалыг кадарып турарлар. Суму чагыргазы мал тудуп, дузалал ажил-агыйын хөгжүдөр сорулгалыг чурттакчыларга таарымчалыг байдалды тургузарының талазы-биле доктаал-шинтипирлерни удаадараа хүлээп ап, мал чеми тарыыр шөлдерни, одарладырынга тааржыр черлерни тускайлап берип, арга-сүмени кадып, организаастыг ажилдарны чорудуп турар.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

Хой-биле төлээр чөптүг бе?

Өвүр кожуннуң Торгалыг сумузуунуң удуртулгазы чер үндүрүү дээш хуу чон база пенсионерлерден 2003 чылдан эгелеп мал-маган хавырып турар апарган. Бир коданан 5-тен 10 чедир баш хой алып. Бир эвес ол чөптүг болза, бир малдың ойттаан чери дээш каш акша тыртар ужурлуул?

Шериг-оол ДОНГАК,
Деспил-оол САНЧЫ.

— 1991 чылдың октябрь 11-деги "Чер төлевириң дугайында" федералдыг хоойлуунуң 21-ги чүүлүнүн №1738-1 дугаары-биле натура хевиринин төлевириң чүгле (чер участогунуң арендазының керээзинде айыттынган болза) чер арендазы дээш чорудуп болур. А чер үндүрүүн бюджеттин тускай агар санынче акша хевиринге шилчидер. Бо таварылгада ук сумунуң удуртулгазы хоойлуга

ЧООНГАН ДЕП БИС

Шаанда, ССРЭ үезинде, чиик үлетпүр, аар үлетпүр деп улус ажил-агыйының ийи улуг адыры турган. Амгы үеде ол ийиниң аттары өскерли берген-даа болза, чогуу уг-шин, угланышкыны хевээр. Ол бо үениң байдалы-биле хире-шаанче бурунгаарлап орат. Мен маңаа чиик үлетпүрге хамааржыр аш-чем үлетпүрүнүң, эң ылаңгыя эйт, сүт болбаазырадып сайгарарының дугайында бодалымны илередиксеп тур мен.

Бистиң Тыва, ажыы-биле хөөредиг чокка чугаалаарга, эйт, сүт-түн, алгы-кештин төттүнмес ораны-дыр деп чугаалап болур. Амна харын мал-маганывыстың баш саны эвээжеп, кодан-кыштаглар ээнзиреп, сүт-бараан фермалары, эт комбинаттары дүшкүлөп каггылаан-дыр. Ынчалза-даа хуу чонунуң малы чүзүн аайы-биле чылдан чылыч катап өзүп эгелээш. Ындыг болганда эт, сүт, үс-саржаг, алгы-кеш база арбыдаар ужурлуг. Этти, сүттү моон-даа хөйну бүдүрүп болбаазыраткаш, баштай боттарывысты хандырытынга, а ооң артыкшылдыын кожаларывыска акша-төгерикке садып-саарып азы орнажылга хевиринге өске чугула херек материалдарны-даа ап болгай бис.

Саян артында хакас чуртунда мал-маган бистерден кайын-на ындыг хөй деп аан. Ындыг турбуже Абаканың болбаазырадып кылганы эдин чип, сүдүн ижил тур бис. Эки-дир. Ол дээш хакас эшөөрүвүске, кожаларывыска өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Бир килограммнап халтааш, каая, кажан кылганын, канчалдыр хайындырып чиирин айтып каан бижиктерлиг манчыларның өртээ база чиик, амданы база эки чораан. Тускай саваларда суук-

Айттырыг — харыы

черүшкек хемчеглерни чорудуп турар-дыр.

Бир эвес хамааты 1-ги азы 2-ги бөлүктүн инвалиди болза, үстүндө айыттынган хоойлуунуң 12-ги чүүлүн езугаар чер үндүрүү төлээринден бүрүнү-биле хостадыр. Көдээ ажил-агыйының ажыглалдыг черлеринин үндүрүүн черниң тургузуу, шынары, шөлү болгаш турар черинин аайы-биле доктаадыр ("Чер төлевириң дугайында" ФХ-ниң 5-ки чүүлү). Эрге-чагырганы төлээлээн органнар чер үндүрүүн санап үндүрерде, бо таварылгада Өвүр кожуннуң Төлээлекчилер хуралы боттарының чижек эрге-хоойлу актыларынга ук черде көдээ ажил-агыйының ажыглалдыг черлеринин шынары болгаш өске-даа чүлддеринге барымдаалап, өскерлишиннерни кириер.

Сайлык САН-ООЛ,
ТР-ниң Өнчүнү эргелеп-башкарар талазы-биле агентилелиниң специализи.

Кара-Боонун хөөредиглери

"Бооң кайыл?"

— Бир-ле "хөй дургуннар дескен" деп чугаа аалдар аразында дыргын апарган чайын чүве. Аалга шагдалар машиназы халдып келген. Ырактан көөрүмге, кадай менче углай айытты. Демгилерим келген соонда: "Кара бооң кайыл?" дээш, кара шору ийин моң. Кончуг ат бо.

Аң көргөш...

— А адыңар төөгүзү кандыг ирги, акым?

— Чогум адым өске, ам мырыңай уттундуруп бор чыдыр. Шагда чаа-ла шару эр апар чыдар үем ийин ол, доо-о суур адаанда Булакка хамык ашактар ыяш белеткеп турар күзүн чүве. Апак деп ашак-биле ыяш хирээл олур бис, кижим: "Дөө чарыкта аңны көрөм, оол, бисти

харап турарын" — деп бо. "Кайыл?" дээш, көрзүңген, чүве-даа чок. Ча, оон бригада келгеш, "Бо кижинер санчок мегелээр кижин-дир, чорбаан аңны чораан деп кара боола бээр" — деп хөөредип, ашактар хөөктүрүп барган. Оон бээр Апақтың ады хевээр артып калган, а "Кара-Боо" меңээ келген.

Ыжы

бурунайнып тур

— Бир чылын Шагаа бүдүүнүндө чүве. Хүн караа чылыг бергенде ажык черге хой кадапып чор мен. Дужумга кожундан даргалар машиназы доктаапкаш: "Көктүн аалы кайыл?" деп-тир. "Дөө, куду ыжы бурунайнып турар өг ол-дур" деп-кеш, "Көк дээрбе, мен-не болгай мен" деп, сакты хонуп келдим. Санчай САТ дыңнап бижээн.

Шылгараңгай шериг полководчулары

ИВАН КОНЕВ

командир болуп ажилдап турган.

1917 чылдың төнчүзүндө шериг албанындан халашкан соонда Иван Конев Вологодчинада төрөөн эеринге ээп келгеш, Никольск уездиге совет эрге-чагырганы быжыгалап тургузарына улуг үлүүн кириштирген. Фронтунун чаңгыс чер-чурттуулары ону күүс-ком кежигүнүңгө, ооң соонда уездинин шериг комиссарына соңгуп алганнар. Удаваанда округтун шериг комиссары М.В. Фрунзе Коневти революцияны камгалаар тускай отрядтын удуртукчузунга томуйлаан. Контрреволюстуг тура халышкыннарны базарына ол идеяны киришкен. "Грозный" аттыг тоолчуругу бронепоездинин Ыраккы Чөөн чүк республиканың Улусчу революстуг шерининин бригада, дивизия, штаб комиссарына ол ажилдаан. Батарея командылап тургаш, Москвага эсерлерин, Крондштаатка контрреволюшчуларнын тура халышкыннарнын базып узуткаарына улуг үлүүн киригеш.

И.С. Конев хамааты дайын доозулган соонда Кызыл Шеригге албан-хүлээлге эртеринен уламчылаан. М.В. Фрунзе аттыг шериг академиянын Онзагай факультетин 1926 чылда тергиин эки дооскан. 1934-1941 чылдарда Моол Арат Республикага совет шериглеринин онзагай бөлүүнүн дивизиянын, корпусун болгаш Кызыл Шеригнин шериг округтарына

1943 чылдан эгелеп И.С. Конев Хову фронтунун (ол-ла чылдың октябрьдан бээр ону Украинанын ийги фронтуну кылдыр эде адаан) командири болу берген. Бо фронтунун шериглери маадырлыгы-биле тулчуп тургаш, Белгород, Харьков болгаш өске-даа хоорайларны, хей санныг суурларны эжелекчилерден хостаан. Сураглыг шериг полководчунун ады Днепрни, Корсунь-Шевченкону хостаары дээр тулчушкуннар, Буга, Днестр, Прут болгаш өске-даа хемнерни кежер дээр чоруткан маадыр демисел-биле сырый холбаалыг. Иван Степанович Коневке Совет Эвилелинин Маршалы атты 1944 чылдың февраль 20-де тывыскаан. Ооң удуртулгасы-биле Украинанын бирги фронтунун дайынчылары Мунуу Польшаны хостаан, Белорусиянын бирги фронтунун дайынчылары-биле кады гитлержилернин берлин бөлүүн бүзөөлөөринге болгаш узуткап чок кылырынга киришкен.

Иван Степанович Конев Совет Эвилелинин ийи дапкыр Маадыры, Чехословакиянын болгаш Моолдун Маадыры. Бистиң чурттуң болгаш даштыгы күрүнелернин хей санныг орденнери-биле ол шаңнаткан, оларнын аразында дээр шериг шаңналы "Тиелелге" ордени бар.

Г.ЛОБАРОВ.**Тиелелгениң 60 чыл ою**

Фашистиг Германиянын оорезу-биле араатанзыг халдаашкынынга удур Совет Эвилелинин улустарынын 1941-1945 чылдарда чоруткан кадыг-дошкун демисели чурттуң төөгүзүңгө кажан-даа турбаан аар болгаш хан төгүүшкүңгү дайын болган. Совет Эвилелинин хей национал ажилчы чоннары чуртун камгалаар дээр эресшудургу, амы-тынын харам чокка тулчуп турган. Кызыл

Федерациянын Президентизинин 2004 чылдың февраль 28-те Чарлы-биле "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чылы" деп юбилей медалын үндезилеп тургускаан. Ук медаль-биле Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчилерин, күш-ажыл фронтунун ажилчиликтерин шаңнаар.

Тыва Республикада

ЮБИЛЕЙ МЕДАЛЫ

Шеригниң флоттуң, авиациянын дайынчылары, совет партизаннар кажан-даа көстүп көрбөөн маадырлыг чоруун көргүскен. Совет ажилчиннар, тараачынар, албан-хаакчылар, аныктар, херээженнер кызымаккай күш-ажылы-биле фронтуну күчүлүг техника, окбоо, аыш-чем, идик-хеп-биле хандырып шыдаан. Мооң түнелинде бо коргунчү дайынга тиелелгени чедип алган.

Бо кайгамчыктыг улуг Тиелелгениң 60 чылын май 9-та калбаа-биле демдеглээр, орта белеткел ажилдарын 2004 чылда эгелээр.

Ада-чурттуң Улуг дайыныга чедип алган делегей чергелиг төөгүлүг укур-дузалыг Тиелелгега тураскаадып, Рос-

Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчилери, Москва, Ленинград, Сталинград камгалалына киришкеннер, күш-ажыл фронтунунга ажилдап чорааннар эвээр эвес, олар юбилей медалы-биле шаңнадырлар.

ЧУРУКТА: "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 60 чылы" деп юбилей медалынын ниити хевирин.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.**ЭКИ ТУРАЧЫ ДААЙЫМ**

Фашистиг Германиянын чылча шапканындан бээр 60 чыл оюн бо чылын демдеглеп эртерер бис. Бо улуг байырлагга бистиң республиканың чону база хей-аът көдүрүлүшкүнүг белеткенип турар. Эвээр санныг тыва чоннуң Улуг Тиелелгега киригеш үлүү база бар. Хамаарышпас бот-догуннаан күрүнел-даа болза, өске сөөк чон хан-чинге, ажыг-човулаңга, өрт-халапка таваржып турда, хая көрнүп, хамаарылга чок олурбаан. Эрес-дидим оолдар, кыстарын фронтке аъткарып, эң эки аъттарын, белек-селээр чорудуп, азыраан малын үзүп берип, харын-даа боттары демир-орук белдирлеринге чедир сүрүп берип турган.

Эр апарган, эзеңгиден тептиниптер шору кадарчы мен. Часкы тарылга соонда шөл чоогунга аалдар турбас, дөгережи хову-шөлдөн ырап, чайлаглап чоруй баар. Бистиң аалдарыбыс Башкы-Өзен, Ортаа-Өзен, Чараш-Даш ол ынчаар аът-шарыга чүдүрнүп алгаш көжүп, чазлап, чайлаглап чоруптар бис. Малдын деңгилдизи, семиртлгези дээр тывалар хөлчөк кызар, одар-белчиер солуп, кончуг шудургу, кызымак ажилдап чорааннар. Дайын үезинде Мөңгүн-Тайганын фронтка дузаламчы кылдыр чоруткан малы Чараш-Даш баштадыр ажып турда, үзүк-соксаал-даа чок чүвеле болгай. Чаткан ааржы ышкаш, кезек-кезек болуп алган шуужула турар. Харлыг-доштуг арт-сын ажып, могап-шылаан хөөкүйлерин хонган одаанга хой кадарып, мал ай деп чорааш, бо-ла баар мен. Хат-шуурганга, хар-чаьска арын-шырайы хүрерти додуга берген эрлерниң одаг чанында хөөрөжип орамы ам-даа караамга чуруттунуп келир.

Алдан чылдар эзеңгиде Кара-Даш тудуун тиктен эгелеп туру-вуста, бистиң бригадига улгада берген хакас угбай бистиң-биле деңге ажилдап, улуг тудугуң таваан салышкаш барган. Дайын үезинде ол угбай Хакасиянын мал хүлээр алыр баазанын утетчик-теп ажилдап турган кижидир. Тыва чоннуң фронтка дузаламчы кылдыр Саян ажыр сүрген малының хейун, төнчү чогуң, Тыва чуртунун байын магадап ханмас хөөрөп орат звейикпе.

Фронтке аъттанган эки турачыларнын аразына авамнын кады төрөөн думазы, даайым Алексей Сайын-оолович Адыгбай кады дайылдажып чораан. Эжелеттирген хоорай, суурлардан фашистерни чылча шаап, үндүр ойландышкан. "Дайын өртүнүн оруунга чоруп тургаш, кижиге көөр хөөн чок фашист магачынарнын карак чалданыр үлгедерин базым санында көрүп келдим. Бурун шагнын каас-чараш сад-сесерликтиг хоорай, суурларын эжелекчилер дезип чоруп тургаш, бузунду хүл-ыйба кылдыр өрттедиптер. Чурттакчыларнын каракка көзүлгенин, холга туттунганын кырган, чалы, өл-чаш-даа дивес, кыргып-хыдып каапкан болур. Кижиге азып өлүрер адагаштарда азып өлүркеннер халаңайнып, хатка чайганып тургулар. Ындыг коргунчуг, сүртенчиг чүүлдерин кижиге көргеш, баары ажыыр, өлүрүкчүгө өжөөн-кылыгы хайныгып келир чүве" – деп, даайым сеткил дойлушкун-биле бистерге чугаалап органын сактыр-дыр мен.

Коргар чүрек чок, өлүр тын чок Саян эдээнин эрес-дидим "эзирлеринин" немец-фашистиг эжелекчилерге халдаашкыны кончуг сүртенчиг болгаш коргунчуг турган. Өлүрүкчүгө мажы базар безин чай берейин баар турганнар. Удатпаанда эки турачыларнын эрес-дидим, сагынгыртывынгыр ат-сураа алгып, шериг кезектеринге динмиреп чоруп турган. Эки турачы акыларыбыс, угбаларыбыс Украинанын, Белоруссиянын хей-хей хоорай-суур-

ларын эжелекчилернин ханныг аспаандан хосташкан.

Фронтдан даайым Алексей Сайын-оолович өскөн-төрөөн Бай-Тайганынче эеп чанып келгеш, баштайгы колхозтарны тургусчуп, тайбгы күш-ажылын эгелээр. Агрономнап, колхоз даргалап, ооң соонда кожуун даргалап чорааш, пенсияже үнген.

Хуу ажил-агыйлыг араттар демнежип, бажың-балгат тудуп, сууржуң амыдыралче шилчип, көжүп кирип турганнар. Куш даң бажында тура халааш, дүңге кири хову-шөлге арык эжип, сиген кезип, орай күске чедер бис. Шырайыныбыс хүнге хүрерти додуга берген ажилдап чордуvus. Акшашалың эвээр-биче деп чаргы кылып чорбадыбыс. Бүдүн чылда чүлге чаңгыс катап санажыр. Кайы хирени бээр болдур, ол хирени алып. Ол шагда Шуйнуң, Чаңгыс-Теректин, Базырык-Адааның тараазы аажок-ла чаагай үнер чүве. Салам бажын ууп чадап, салгын-хатка шиледир чайганып тургулар. "Демниг сааскан теветудуп чиир". Эртем-билини чегей-даа болза, арат-чоннуң ол шагда демнини, идепкейли аажок. Удуртукчу кижинин коллективти кайы орукче углап-башкары кол

рольду ойнаар болбайн аан. Ындыгларнын бирээзи – даайым ол. Чаа-ла туттунуп, ийи-бирлеп бажып чоруур чаш дег, чаа тургустунган колхозту хөндүп, дөгүдүп аары дыка берге. Дайын шөлүндөн эеп келген анык эрге удуртуп-башкарып ажыл аажок-ла берге турганы билдингир. Эртем-билини ындыг-ла бедик эвес, дуржулга-мергежил база пат. Ам канчаар, "Сугга киргенде, бызаа сугжу" дээр болгай, ажылды хүлээнген соонда, күүседир апаар. Ийи билекти дагынып каапкаш, ачыр-даныр тутчуп кирер апаар.

Быдаргай, көшкүн амыдыралдан сууржуң амыдыралче шилчип, колхоз тургузуп ап деп чүве кончуг берге. Амгы үе ышкаш акшатөгерик, машина-техника кайда боор. Бажың-даа тударда, тараада тарыырда аът, шарының күжү-биле кылыр. Ооң кадында дайын сөөлүндеги аштаңгы-түрегделдин чылдары-ла болгай. Ажилдың кадыг-чигиги-даа дөмей-ле – шуптузун хол-биле кылыр. Амыдыралдың кадыг-бергезинге торулбайн, ооң аар чүгүн ийи экинге чүктеп эрткеш, колхозчу амыдыралды көктүг-шыктыг деңге идиң үндүрген кижинин бирээзи – фронтучу Алексей Сайын-оолович Адыгбай.

Даайымнын ажилдап чораан үезинде кожуунуң колхозтарының шыдал-бырамы быжыгып, машина-техникалыг-даа апарган. Чамдыктары солун-сеткүүлге, радионга үргүлчү мактадып, аталдары көдүрлүп турдулар. Тарамыктарны мөөңнөп каттыштыргаш, мөңге, быжыг күш-шыдал кылдыр дарганнап каанында даайымнын үлүг-хуузу улуг.

Орден-хавыяадан артык үнелиг төрөөн чонунун хүндүткелин чаалап алыры – эң улуг деңнеп четпес шаңнал ол-дур. Даайым ындыг шаңналдың эдилекчизи чораан кижиге. Алексей Сайын-оолович интернационалды хүлээлгезин дайын үезинде ыдыктыгы-биле күүсеткен. Күш-ажылчы тайбың иштиң база солдады кижиге. Дайын шөлүңгө эрес-дидим маадырлыг

чоруу дээр, ССРЭ Чазаа ону бедии-биле үнелээр, "Ада-чурт дайыны" орденнин ийиги чергези-биле шаңнаан. Колхоз-совхоз тургусчурунга киржилгези, чаныш-сыныш чок тура-соруктуу дээр, күш-ажылдың орден, медалдары, Ленинчи юбилей медалы-биле шаңнаткан, оон-даа хей шаңналдарнын эдилекчизи чорду.

Даайымнын кады-кырааны – күүйүм Тээлиниң почтазынга анык-чалыы чылдарында эгелээр, пенсияже үнүгөже ажилдаан. Бөдүүн ажилчында эгелеп алгаш, почта начальнигине чедир депшип ажилдаан. Даайым, күүйүм дөрт ажы-төлүн өстүрүп кижизиткен. Улуг уруу Светлана эмчи эртемниг ажилдап чорааш, аарааш, чок болган. Оглу Михаил техник-механик эртемниг. Ол Чадаанага ажилдап-чурттап чорду, ам пенсияда. Хеймер кызы Тонязы уран чүүлге салым-чаянын болган. Ол Тээлиниң Культура бажынында ажилдап чор.

Бистиң аравыста даайым бөгүн чок-даа болза, ооң ажил-херээ, ову-хевирини сеткилдерде артып калган. Мөчөөн соонда даайымнын алдар-адын мөңгөжидип, кожуун төвү Тээлиде ооң чурттап орган кудумчузун даайымнын ады-биле адааны бистерге – ооң төрөл-дөгүлүңгө, аажок өөрүңчү болгаш чоргааранчыг. Даайымнын адын эдилээр кудумчуга ында-хаая баргаш, чоргаарал-биле өрү-куду баскылаар мен.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым – тээлижилер, фронтучу даайымнын адын мөңгөжиткен сагыш човаачал биче сеткилицер дээр силерге төрөл чонум мурнундан сеткилимниң ханызындан өөрүп четтирип, курлак чедир мөгөйип чоруурумну шагда-ла сөглексэн мен. Бөгүн ат-сураглыг "Шын" солунну дамчыштыр сеткилимни силерге ажыдып, өөрүп ор мен.

Тарак-оол БӨВЕЙ.*Ак-Довурак хоорай.*
ЧУРУКТА: эки турачы А.С.Адыгбай.*Чурукту авторнун архивинден алган.*

Чагаалар аразындан

УРУГЛАРЫВЫСТЫ КЫМ ТЫП БЭЭРИЛ?

Бистиң уругларывыс Саая Сайлык (1981 чылда төрүттүнген), Саая Шончалай (1983 чылда төрүттүнген), Иргит Таймир (1986 чылда төрүттүнген) Паротурбинная 17а ниити чуртталга бажыңыга өрээл арендап алгаш, чурттап турган улус чүве. Оларның ийизи ажилдап, бирээзи Кызылдың көдээ ажил-агый техникумуна өөренип турган. 2004 чылдың ноябрь 10-да өрт соонда олар дириг, менди үнген улустуң аразында чок болуп өрттөнгөш, амы-тындан чарылган кижилерниң даңзызынче киргенер.

Ол хүнден эгелеп 12 дугаар школа, 38 дугаарлыг уруглар сады, кырганнар бажыңы дээш, барбаан-четпээн черивис-даа, ужурашпаан дарга-бошкавис-даа чок. Каяа-даа баарга, харыы чачгыс: "Бис билбес бис, ынаар барыңар, мынаар барыңар" дээр, мындыг чорду. Республиканың прокуратуразыңга чедэ бээривиске, уругларывысты "ис чок читкен өлүг мөчүлөр аразындан тодарадып тывар ажилды" он хонук иштинде кандыгдаа түңнел чокка чорудуп келгеш, огулуг харыы бербеди.

Ооң соонда Кызыл хорайның эксперт-криминалдыг эмнелгезинче (моргче) барып, ол өрткө өрттөнгөн кижилер мөчүлөринден безин танып дилзэн бис. Ынаар киргеш, чок болган кижилерниң мөчүзүн кайы хамаанчок

октапкан чыдарын көргөш, чиир-тимнеп турдувус. Өрттөнгөн бажыңның орнун казып, аштап тургаш, чок болган кижилерниң мөчүлери уштунуп турда, оларны аңгылап, таптыг арыг хаптарга суккул-лап каан турган болза, соңгаар Донда Ростов хоорайда эксперттерге-даа ажилдаары чийк болур турган эвес бе?

Коргунчуг айыыл-халап болган соонда, 3 ай чедип бар чор. А бис мынчага дээр уругларывысты мөчү-сөөгү кажан-на тодараттынып кээр ирги дээш, манап-ла, чеже карак чажын төкпээн, чеже дүннү удуваан дээр ону... Ажы-төлүвүстүң мөчүлери тытып келген болза, оларны чогуур езу-биле орнукшудуп, сөөлгү орукче үдеп каан болза, сагышка-даа чийк болгай эртик, уругларывыстың чеveg-хөөрү-даа чораай-ла.

Өрт болган соонда эмчилер биле психологтар дириг артка кижилерни шинчилеп, хайгааралга ап турганы эки болбай канчаар. Ынчалза-даа чоок кижилерин чидирген ада-иени, дөргүл-төрелди, оларның хан базыышкыны өрүлөп-кудулап, чүрээ аарып турда, товайың барганы элдепиг болду.

Чазак-чагырганың кылып турар ажылын эки деп үнелевес аргажок. Чижээ, когараан кижилерге чурттап оран-саваны берип, солун-сеткүүлде чырыдып турар-дыр. А бистиң уругларывыс ол бажыңга кирип бижидилге чок

дээрден башка, арендап чурттап турган, ооң кадында амдыгаа дээр тывылбаан улустуң аразынче кирип турар-дыр, ындыгларга дуза чедирерин чазак-чагырга чүге эскербейн эрттирикпен чоор? Уругларывыска бажыңың арендага берипкен Намзырай Аяна дээрзи когарааннар аразында чурттап-чурттап, чаа бажыңга чедингенин январь 29-туң "Шындан" көрдүвүс. Когарааннар берген дузаламчы акшаны база алган чорду. Ындыг кончуг чурттаар бажыңы чок кижилер турган болза, бажыңың арендап орбас ийик. Намзырай Аяна биле бистиң уругларывыстың аразыңга чүгө бажыңны арендага бергениң дугайында керээ турган, ол бистиң холувуста бар. Бир эвес ол бажыңның ээзи уруг биче сеткилдиг кижилер турган болза, ада-иези биске чедип келир турган, ынчалза-даа амдыгаа дээр ол сагыш човап айтырып келбээн. Азы "дириг артка кижиниң мөрүзү, чок болган кижиниң шорузу", байдал ындыг болганы ол бе?

Ол өрткө чоок кижилерин чидиргеш, амдыгаа дээр тыппаан улуска кым дуза кадып оожургадырыл?

Сааялар болгаш Иргиттер, оларның хөй санныг төрелдери.

Кызыл-Мажалык суур.

СОНУУРГАЛ-БИЛЕ НОМЧУП ЧОР МЕН

"Шын" солуну чыл санында чагыдып ап, оон хөй чүүлдерни билип ап, амыдыралга ажыгала-даа келдим. Парлалга хүнүн таварыштыр "Шынзыг, чылыг чагаалар" деп эгелиг чүүлдө баштайгы өөм ээзи Кодур-оол Оюнуң чагаазындан үзүндүнү парлап, силерге ажилдап чораан журналисти утпайн, сактып чоруурунар дээш солунуң

ажылдакчыларыңга база ооң автору Айлаңмаа Хертекке өөрүп четтиргеними илереттим. Ам кады чурттап чоруурум Кара-оол Натпий-оол база бо солунга ажилдап чораан. Ооң материалдары база удаа-дараа үнүп турар. Бодум хуумда литература арнын сонуургаар мен. Журналистер Светлана Балчыр, Борис Ондар оларның бижээн чүүл-

дерин сонуургал-биле номчуур-дур мен. Чоокта чаа Игорь Иргиттиң кижизидилге дугайында хүнүн айтырыын көдүргенин деткир кижилер мен.

Ынчангаш "Шын" солунуң ажилдакчыларыңга чогадыкчы ажылыңга, хууда амыдыралыңга чедишкениң, аас-кежикти күзедим.

Таисья ОЮН.

Улуг-Хем кожуун.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда республикага 117 кем-херек үлгүдешкини бүрүткөттинген, оларның 66-зын изии-биле истен тодараткан. Аар херектерден 6 өлүрүүшкүн, кадыкшылга сагышты-биле хора чедиргениң түңнелинде, 5 кижилер амы-тынындан чарылган, кадыкшылга аар хораны сагышты-биле чедирген 15 таварылга, 1 күштээшкин, 7 дээрбечи чорук, 5 үптээшкин, 33 оор чорук, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур шыгжаан 8 таварылга, ок-боону хоойлуга удур шыгжаан 29 таварылга болган. Спирт холумактыг бүдүмелди 108 литрни хавырган. Орук озалондака - 1, аңаа бир кижилер кемдээн. Кудумчудан 1487 кижини ыраткан, оларның 826-зын эзириктер сергедир черлерге чедирген.

Улуг-Хем. Февраль 1-де кожуунуң төп эмнелгезинче Шагаан-Арыг хоорайның Дружба кудумчузунда бажыңдан 23 болгаш 32 харлыг ийи хамаатыны чедирген. Херекке бижектеткен кижилер эзирик болган. Херекке каразгытырып турар кижини - Арысканың 29 харлыг чурттакчызын - эзирик турда туткаш, доңгураан хавырган.

Кызыл хоорай. 10-нүң хүнүндө Кызылда чурттап турар 23 харлыг хамааты билдиришкени ээзи К.-ның бажыңыңга тургаш, ону бижек-биле коргудуп тургаш,

ооң телевизорун оорлапкан. Каразыттырып турар кижиден бижекти, телевизорну хавырган.

Биң-Хем. Хуу сайгарлыкчы П.ниң кийрген билдиришкени-биле алырга, Туранда "Элегия-2" садыгның садыгчылары болур Туранның 50 биле 25 харлыг херээжен чурттакчылары 2003 чылдың марттан 2004 чылдың октябрьга чедир 845640 муң рубль акшаны чедир бербээн болуп турар. Ревизияны чорудуп эгелей берген.

Чөөн-Хемчик. Кожуунуң төп эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар салбырының эмчи сестра-

зының дыңнатканы-биле алырга, 9-туң дүңезинде 1 шак 30 минута турда, салбырже аш-чемден хораннаган беш кижилер - 1 өг-бүлө кирген. Оларның чугаазындан ап көөргө, хораннаышкыны чылдагааны - Чадаананың "Хемчик" садыгдан садып алганы сосискалар болган. Ук садыгдан бараанның артыын хавырган.

Кызыл хоорай. Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурнуң чурттакчызы кирип билдиришкенин езугаар ол 2004 чылдың июль 3-те Кызылдың Московская кудумчунда № 39 садыгга "Плюс-Минус" букмекер конторазыңга 20 муң рубльге салып кылгаш, 129 муң рубльди ойнадып алган, ынчалза-даа амдыгаа дээр ооң удуун төлөп бербейн турар.

Февраль 10-да Кызылдың 23 харлыг чурттакчызы хоорайның ИХЭ-ге келгеш, бо чылдың январь 15-те эжи-биле кады таксисче дээрбечи халдаашкыны кылганы ол билген. Ооң өчүүн мооң мурнунда оттурган турган херекке кошкаш, каразгытырып турар кижини түр када тудар изоляторже кийрген. Истелгени чорудуп эгелей берген.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ Тере-Хөл кожуунуң девискээр-соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгелеринден хостаар дугайында

2005 чылдың февраль 14 № 68/331-4 Кызыл хоорай

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тере-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгелеринден Антон Доржаевич Кыргысты хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарыңга парлаар.

Тере-Хөл кожуунуң девискээр-соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар дугайында

2005 чылдың февраль 14, № 68/332-4 Кызыл хоорай

Тере-Хөл кожуунуң девискээр-соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарыңга кандидатуралар талазы-биле саналдарны көргөш база "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тере-Хөл кожуунуң девискээр-соңгулда комиссиязының даргазыңга 1967 чылда төрүттүнгөн, тускай ортума эртемниг, Кунгуртуг участок эмнелгезиниң улуг медсестразы, комиссияның составыңче томуйлаарыңга ажилдап турар черинден саналдаттырган Ай-Кыс Аракчаевна Аймааны томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарыңга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

Шажын-чүдүлге

БАШКЫНЫҢ ӨРГҮЛҮ

Ээлчеглиг шөлээм үезинде Москва кирип, буддист философ, Бодхисаттва Геше Джампа Тинлей Башкының өөредиин бир ай дыңнадым.

Башкының өөреникчилериниң хөй кезин славян уктуг орус кижилер, поляктар, украинер, белоруслар болур чорду. Оларның, ылаңгыя аныктарың, Башкызын үнелеп, хумагалап билирин, боттарың аразында эпиг-найыралды кижилер дораан эскерип каар. Лекциялар кезээкиниң 7-дөй 9 шак чедир Майя Малыгының очулгазы-биле болуп турду. Залга кижилер чык долу, хос олут чок болур чорду.

Бир кезээ башкының ширээзинге салыр олбук эккеп чораан өөреникчилери оожум кудумчу шимчээшкениң хөй машиналар аразыңга чорааш, лекциядан озалдар деп барганы "сотовый" телефон дамчыштыр дыңнадыпканнар. Башкы өөреникчилерин кажан-даа манатпас, айтып каан шагында ыялап-ла келир. Лекцияга чедир каш-ла секунда артканда, 4-5 кижилер тура халышкаш, башкының олурар черинге курткаларын, хөйленерин, бөрттерин чымчактай дөжээш, аржыыл-биле чараштырып шыккан. Ол безин өөреникчилериниң башкызыңга бердингенин, хүндүлээрин чугаалап турар. Бурятиядан ужуп келген өөреникчилери башкызыңга лама тон белекке берген. Джампа Тинлей Башкы тонун кеткеш: "Өөреникчилерим берген тонун кеткеш, бо хүн бурят лама апардым" - деп баштактанган. Даштыкы хеп кандыг-даа болур болза, кол чүүл кижини иштики сагыш-сеткили дээрзин онзалап чугаалааш, "Тиңлелгелериниң өскелерге үлөп бергеш, уттуругларны хүлээп ачор" Сарыг шажынның чалгының өөредиин төөгү-биле холбап тургаш, тайылбырлап берди. Ол дээрге дайзынны базап тиңлээр-

ниң орнунга, ону кээргеп, эки орукче киреринге дузалаар дээш аштырышкыны эки тура-биле хүлээп алыр дээни ол.

Бурят чүдүкчүлөр лама тон-биле кады "Бурят унен" солунуң эскелген болганнар. Ында "Бодхисаттва Геше Джампа Тинлейниң өргүлү" деп эгелиг чүүлдү парлаан чорду. Калмыкияга Чырыктылыг XIV Далай-Лама кээрге, Геше Джампа Тинлей 25 харлында хүлээп алгаш, 17 чыл иштинде бедик медедел, улуг харыысалга, шынчы сеткил-биле эдилеп келгени хелиң сагылын Ыдыктыг Башкыга өргүл кылдыр сунган болган. Ол Улуг Бодхисаттва сеткилдин кээргелиниң илередилгези болган.

Ол хире бедик Ыдык сагылдыг чораан Башкының бистиң карачал чүдүкчүлөрнүң деңгелиңче бады келгени дээр Улуг Кээргел сеткилдин илередилгези болган. Ыдык Башкының амгы сорулгазы - бистерге өөредип бербишаан, карачал-даа чорааш, арыг чоруп, ыдыктыг, бедик деңгелче чедер болур деп чүвени чүдүкчүлөргө үлөргө болуп көргүзери. Бодхисаттва Бурган деннедиг Башкыда очалаң амыдыралының хандыкшылдары бичии-даа чок. Хелиң сагыл чокка-ла Бурган деннедиг Башкы аяс дээрден, өң чок сугдан, чүден-даа артык арыг. Ынчангаш Россияның буддистериниң Башкызың Джампа Тинлей дээрге карачал-даа чорааш, Чырыктылыг Угаанны чедип ап болур чүве-дир деп чүвени биске көргүзөр дээш, бистин деннеливисче бады келген Бодхисаттва Бурган-дыр.

Зоя МОНГУШ, педагогика эртемнериниң кандидаты.

Күжүгет Алена Викторовнаың адыңа тывысканы "ТР-ниң Чоннуң банкызы" АБ ААН-ниң № 389701-389725 чек дептериниң читкенин барымдалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuv.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрделде — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9277. Чагыр 17.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тыва-Кредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркемнелиниң типографиязыңга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.